

MƏNTİQ

Dərs: MƏNTİQ

Mahmud Müntəziri Müqəddəm

Tərcüməçi: Rauf Musayev

Bakalavr

M.O.U

www.ou.miu.ac.ir
research@almustafaou.com

Dərs: MƏNTİQ

Kitabın Ümumi Hədəfi

Düzgün tƏfəkkür metodunun aşığıdaki yollarla tƏqdim və izah olunması:

1. TƏfəkkürdə səhvin baş verdiyi yerlərlə və ondan amanda qalmaq metodu ilə tanışlıq.
2. Əşyaların nədən ibarət olmasını düzgün əldə etmək metodları ilə tanışlıq (tərif).
3. “Əqli-nəticə”lərə hakim olan məntiqi qanun-qaydalarla tanışlıq.

HİSSƏ - 1
MÜQƏDDİMƏ

I hissənin Ümumi hədəfi

Məntiq elminin daha gözəl mənimsənilməsinə səbəb olan məsələləri bilmək:

1. Məntiq bəhslərinin nə üçün olması, tərifi, mövzusu, adlanması ilə tanışlıq.
2. Məntiq elminin qısa tarixi və müəllifi ilə tanışlıq.
3. Məntiq kitablarının öyrənmə ardıcılığı ilə tanışlıq.

Giriş

Bəşər axtarma hissində malik olan canlıdır. Onda bu xüsusiyyətin ən təbii nümunəsi bir əşya və hadisə ilə qarşılaşarkən onun sual verməsidir. Bir şeyin nədən ibarət olduğu, nə üçün var olduğu ilə və bu ikisi ilə bağlı bir-sıra məsələlərlə tanış olmaq ondakı həmişəyaşar axtarış hissini göstərir. İnsanın bir şey haqqında sualı o zaman ciddi olacaq ki, həmin şeyə nisbətən məsuliyyət yaratmış olsun, məsələn, insan bir elmi öyrənməyə məcbur olduğu zaman vaxt itirmədən onun nədən ibarət olması və nə üçün öyrənilməsini axtarır. Bu hissədə məntiq elmini öyrənənin onun haqqında bilmək istədiyi ən mühüm məsələlərə cavab veriləcək.

1-Cİ DƏRS
MƏNTİQİN ZƏRURİLİYİ, TƏRİFİ VƏ MÖVZUSU

Bu dərsdə insan düşüncəsinin xəta etməsi haqqında danışacağıq. Onun səbəbləri ilə, məntiq elminə ehtiyacın sirri, onun tərifi və mövzusu ilə tanış olacağıq. Həmçinin terminlərlə, məfhumlarla da məlumatlanacağıq.

Məntiqin zəruriliyi

İnsan təbiətən düşünən varlıqdır. Onun xilqəti düşüncə və təfəkkür ünsürü ilə elə bir şəkildə yoğrulmuşdur ki, nadir hallarda bu ünsürsüz keçinir. O daim müxtəlif məsələlər haqqında düşünmüşdür. Həmçinin varlığın başlanğıcı və sonu, səadət və onu əldə etməyin yolları haqqında düşüncələr də tarixi baxımdan bəşərlə eyni vaxtda doğulub.

Görəsən “təfəkkür” adlandırdığımız insanın canındakı bu xüsusi həqiqət nədir? Məntiq alimləri deyir: *“Təfəkkür – zehnin məculu məlumata çevirmək səyindən ibarətdir”*. İnsanlar təfəkkür prosesi ilə zehinlərindəki məlumatlardan istifadə edərək öz məchullarını azaltmaq və məlumlarını, billiklərini artırmaq istəmişlər. Bu yolda bəzən problemi (məchulu) həll etməyin öhdəsindən gəlir, bəzən də yarı yolda qalır və müvəffəq olmurlar. İnsan fikir səyi prosesində həqiqəti aşkarlamaq üçün müxtəlif yollar seçir ki, onların bəzisi düzgün, bəzisi isə yanlışdır. Təfəkkürünün bəzi nəticələri olan aşağıdakı misallara diqqət edək:

- Allah nurdur, hər bir nur hiss olunur. Deməli, Allah da hiss olunur.
- Sokrat insandır, hər bir insan zalımdır. Deməli, Sokrat zalımdır.
- Zeyd insandır, bəzi insanlar qadındır. Deməli, Zeyd qadındır.
- Ucuz kitab az tapılır, az tapılan şey bahadır. Deməli, ucuz kitab bahadır.
- Mühəndislər insanlar üçün yol və ev çertyoju çəkir, insanlar üçün çertyoj çəkənə etimad etmək olmaz. Deməli, mühəndislərə etimad etmək olmaz.

Qeyd olunan misallara azca diqqət etməklə insan zehində belə bir əsas və ciddi sual yaranır. Görəsən təfəkkürün düzgün yollarını səhvlə nəticələnən yanlış yollardan ayırmaq olarmı? Bu sual bir sıra alimlərin, xüsusilə də böyük Aristotelin bu sahədə ciddi şəkildə işləməsinə və bəşərin düşüncələrinin xətadan qorunması üçün qaydalar hazırlamasına səbəb oldu.

⚡ Bir elmin mövzusunə başlamazdan öncə 8 məsələ sadalanmalıdır ki, bu məsələləri bilmək həmin elmi daha gözəl şəkildə öyrənməyə kömək edir. Həmin 8 məsələ bunlardan ibarətdir: *“adlandırılma”, “müəllif”, “hədəf”, “fayda”, “mərtəbə”, “cins”, “qisimləri”* və *“təlim metodu”*.

Test

1. Məntiqi öyrənməyin zəruriliyi bundan ibarətdir:
 - a) Düzgün nitq metodunu öyrənmək
 - b) Düzgün düşünmə metodunu öyrənmək
 - c) Varlığın həqiqətlərinə çatmaq
 - d) Həqiqi nəsneləri qeyri-həqiqidən ayırmaq
2. Təfəkkür bundan ibarətdir:
 - a) Problemi həll bacarığı
 - b) Düzgün nəticələrə çatmaq
 - c) Məchulu məluma çevirmək üçün zehnin səyi
 - d) Yeni məlumat əldə etmək

Məntiqin tərifi

Məntiq ümumi qaydalar toplusundan ibarətdir və bu qaydaların düzgün, dəqiq və mahiranə işə alınması zehni düşüncə zamanı xətdan qoruyur:

1. Məntiq də bir çox elmlər kimi ümumi qaydalardan danışır və elə bir qanunlar haqqındadır ki, bu qanunlar bəşərin fikir yürütdüyü bütün zəminlərdə düzgün təfəkkür yolunu bəyan edir; istər elmi, istərsə də əməli sahədə.
2. Məntiq insana təfəkkür etməyi deyil, əksinə (onun həkimanə yaradılışında təfəkkür istedadı olsa da) onun düzgün yolunu öyrədir.
3. Məntiq qaydalarını düzgün və dəqiq şəkildə işlətmək, insana yalnızca düzgün düşünməkdə kömək edir. Yəni zehin düzgün təfəkkürə nail olmaq üçün o zaman uğurlu olacaq ki, *birincisi*, məntiq qaydalarını gözəl bilsin, *ikincisi*, təfəkkür zamanı bu qaydalara riayət etsin, *üçüncüsü*, məntiqi qanunlardan istifadədə və onun düzgün tətbiqində kafi dərəcədə diqqətli olsun və məharətlə əməl etsin. Buna görə də, məşhur “*Məntiq düşüncəni xətdan qoruyursa, onda bəs*”

nə üçün məntiqçilərin özü düşünərkən xətdən qoruna bilmirlər?" şübhəsi də aydınlaşır. Çünki məntiqi düşünmək üçün məntiqi qaydaları sadəcə "bilmək" kafi deyil, əksinə onlardan dəqiq və mahiranə istifadə etmək gərəkdir.

Test

1. Düşüncənin xətdən amanda qalması üçün gərək ...
 - a) Məntiqi qaydaları öyrənmək lazımdır.
 - b) Məntiqi qaydaları nəzərdə saxlamaq lazımdır.
 - c) Məntiq qaydalarından agah olmaq, diqqət və məharət lazımdır.
 - d) Təfəkkürdə diqqətli olmaq lazımdır.
2. Məntiqi düşünmək üçün ...
 - a) Məntiq elminin qaydalarını bilmək kafidir.
 - b) Məntiq qaydalarından istifadə etmək kafidir.
 - c) Məntiq qaydalarını bilmək və onlarda mahir olmaq kafidir.
 - d) Məntiq qaydalarını bilmək, onları dəqiq və mahiranə işə keçirmək lazımdır.
3. Təfəkkür ...
 - a) yalnızca əqli elmlərdə keşərli olub və sonradan qazanılan bir ünsürdür.
 - b) məntiq elmi vasitəsilə hasil olur.
 - c) sonradan qazanılır (kəsbidir).
 - d) insanın bir hissəsidir (zatidir).

Məntiqin mövzusu

İzah olunanlara əsasən məntiq zehnin məchulu məlumata çevirmək yolunda düzgün hərəkət metodundan ibarətdir. Bəşərin çoxsaylı məchulları ya bir şeyin zehində "surəti"nin olmaması ilə (məsələn, insanın "ultrəbənövşəyi şüa" anlayışının nə demək olduğunu bilmir), ya da zehində hər hansı bir "təsdiq"in, etiqadın, biliyin olmaması ilə bağlıdır (məsələn,

Marsda maqnezium elementi varmı?). Deməli, təfəkkür zamanı həmişə, zəhin çalışır ki, yeni təsəvvür (surət), ya da yeni təsdiq (bilik) əldə etsin.

Bilmək lazımdır ki, ehində məchul təsəvvürü, yaxud surəti məluma çevirmək “tərif” və yeni bir təsdiq, yaxud bilik yaratmaq isə “əqli-nəticə” adında zehni əməliyyatlar vasitəsilə həyata keçir.

Əgər insan düşüncə prosesində bəzən xəta edirsə, bu xəta ya “tərif”, ya da “əqli-nəticə”də olan xətdən irəli gəlir. Buna əsasən məntiq elmi düzgün təfəkkür yolunu öyrətdiyindən, onun mövzusu aşağıdakılardan ibarət olur:

- *Düzgün “tərif” metodu*
- *Düzgün “əqli-nəticə” metodu*

Test

1. Məntiqin mövzusu bundan ibarətdir:
 - a) Düzgün “tərif” metodu
 - b) Düzgün “əqli-nəticə” metodu
 - c) Düzgün anlama metodu
 - d) Düzgün tərif və əqli-nəticə metodu
2. Məntiq elə bir elmdir ki, ... haqqında danışır.
 - a) tərif və əqli-nəticə
 - b) tərif
 - c) əqli-nəticə
 - d) düzgün tərif və əqli-nəticə metodu

Xülasə

1. İnsanın məntiqə ehtiyacının sirri düşüncə zamanı xətanın qarşısını almaq üçün bir metod əldə etmək istəyidir.
2. Məntiq ümumi qaydalar toplusudur ki, onların düzgün, dəqiq və mahiranə istifadəsi zehni təfəkkür zamanı xətdən qoruyur.
3. Məntiq elminin mövzusu düzgün tərif və əqli-nəticə metodunu göstərməkdir.

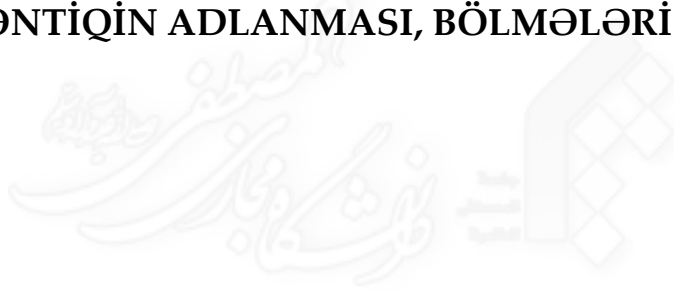
Suallar

1. İnsanın nə üçün məntiqi öyrənməyə ehtiyacı var?
2. Dərsdə qeyd olunan misallardan başqa, fikirdə xəyata bir neçə nümunə gətirin.
3. Məntiq elmini tərif edin.
4. Məntiqin tərifində hansı xüsusi nöqtələr var?
5. Nə üçün məntiqçilər də təfəkkür zamanı bəzən xəta edir?
6. Məntiq elminin mövzusu nədir?

2-Cİ DƏRS
MƏNTİQİN ADLANMASI, BÖLMƏLƏRİ VƏ BƏHSLƏRİ

Bu dərsdə bu elmin “məntiq” adlanmasının səbəbi ilə, məntiqin maddi (məzmun) və formal (suri) hissələrə bölünməsi, zahiri və batini nitq ilə, fitri və yazılı məntiq ilə, məntiqin təsəvvürlər və təsdiqlər məntiqinə bölünməsi ilə, təsəvvür və təsdiqin bir-biri ilə fərqi haqqında danışacağıq.

Bu elmin məntiqin adlanması

Bu elmin adını nə üçün “məntiq” qoymuşlar? Məntiq “nitq” sözündən alınmışdır. Nitqin həqiqi mənası “danışmaq” deməkdir və məcazi mənada da onun mənşəyinə, yəni təfəkkürə və düşünməyə aid olur. Əlbəttə, bilmək lazımdır ki, bu elmdə nitq dedikdə məqsəd onun məcazi mənasıdır.

Məntiq qrammatik baxımdan ya “danışmaq” mənasında olub məsdərdir (həqiqi) və fikirləşmək (məcazi) deməkdir, ya da “danışmaq” mənasında olub (həqiqi), amma məkan adıdır və düşünməyin (məcazi) yeri mənasındadır.

Bu elmin məntiq adlandırılması ya mübaliğəyə görədir (bu elmin əhəmiyyətini bildirmək üçün “məntiq” adı verməklə şişirdilib;) belə ki, bu zaman o, məsdər kimi nəzərə alınır və insan nitqinin inkişafında rolu elə bir həddədir ki, sanki onun özüdür. Yaxud da bu elmin əsasən insan nitqi ilə zahir olma yeri olduğuna görədir, bu zaman da məkan adı olaraq nəzərə alınır.

Test

1. “Nitq” sözünün düşüncə və təfəkkür mənasında işlənməsi ...
 - a) həqiqidir
 - b) məcazidir, səbəbiyyətə görə
 - c) məcazidir, yerinə görə
 - d) şərtidir
2. Məntiq qrammatikaya əsasən ...
 - a) məsdərdir
 - b) məkan adıdır
 - c) məkan və vasitə adıdır
 - d) məsdərdir və məkan adıdır

Fitri və yazılı məntiq

Keçən dərsdə qeyd olundu ki, insan təbiət etibarilə düşünən bir canlıdır. Bilməliyik ki, bu xüsusi ünsür yaradılış əsasında zəttən işləyir və

özünün bu işində kiminsə təyin etdiyi qayda-qanuna riayət etməyə ehtiyac yoxdur. Əksinə, yaradılış əsasında təbii minvalla hərəkət edir. Düşüncənin bu təbii prosesi “*fitri*” məntiqdir və bütün insanlar (istər təhsil almış olsun, istər olmasın) buna malikdir.

Amma bu qaydaların ümumi qanunlar kimi toplanaraq sistemli bir elm şəklində hazırlanması insanın yaranmasından illər sonra həyata keçmişdir və bu isə “*yazılı*” məntiq adlanır.

İnsan xilqətində fitri məntiqin, təfəkkür qüdrətinin və bu təbii bir prosesin zati olmasına baxmayaraq, yazılı məntiqi öyrənməyin zəruriliyi ona görədir ki, bəzən düşünən insan düşüncəsinin necəliyi və nə üçün olmasından xəbərsizdir. Yəni həqiqəti niyə və necə kəşf etdiyini bilmir. Bundan əlavə, bir çox yerlərdə fitri məntiqin problemləri tək həll etməyi və “*sofist*”lərin (sofistika; fikirdə qəsdən, ya da bilməyərəkdən xəta etmək) yanlışlarının üzərindən pərdəni qaldırmağı bacarmır. Belə olan halda, yazılı məntiqi öyrənməyə ehtiyac duyulur.

Çox vaxt fitri məntiq yalnızca yaxın nəticələri əldə edə bilir. Amma “*əqli-nəticə*” və müqəddimələr uzandıqda, düzgün nəticə almaq çətinləşir. Hansıki yazılı məntiq əqli-nəticənin davam etməsinin və uzaq nəticələrə çatmağın yolunu da öyrədir.

Öncə deyilən fayda və zərurətlərdən başqa, yazılı məntiqi öyrənmək, təcrübə etmək fikri bir idman hesab olunur. Nizamlı və sistemli şəkildə idman hərəkətləri bədənin güclənməsinə və hərəkətlərin mütənasibliyinə və gözəlliyinə səbəb olduğu kimi, məntiq qaydalarını araşdırmaq və öyrənmək də təfəkkür və düşüncənin güclənməsinə, tərbiyə olunmasına səbəb olur.

Test

1. Yazılı məntiqin doğulduğu yer ...
 - a) qədim Yunan mədəniyyətidir
 - b) insanın doğulduğu məkandır
 - c) sivilizasiya akademiyasıdır
 - d) şərq məmləkətləridir
2. Fitri məntiqi yaradan ...

- a) Yunan filosofu Aristoteldir
- b) Allahdır
- c) Bəzi Yunan alimləridir
- d) Bir qrup insanın fikri səyidir

Formal (suri) və maddi (məzmunlu) məntiq

Təfəkkür ilə məchulu düzgün şəkildə məluma çevirmək üçün ən azı iki əsas şərt lazımdır:

1. Münasib və düzgün məlumatların seçilməsi
2. Onların düzgün qruplaşdırılması

Bu iki şərtədən birinin olmaması həqiqətə çatmağa mane olur. Çünki təfəkkür zehin aləmində bir bina kimidir. Bina o zaman kamildir ki, həm onu təşkil edən “materiallar” eyibsiz, həm də quruluş baxımından “memarlıq” qaydaları düzgün olmalıdır. Bu ikisindən birinin olmaması şəraitində binaya etimad etmək olmaz. Təfəkkür prosesi də bu cürdür. Məsələn, əgər - “Sokrat insandır, hər bir insan zalımdır, onda Sokrat da zalımdır” desək, bu fikir “forma” cəhətindən düzgün olsa da, amma “məzmun” (maddə) baxımından yanlışdır. Həmçinin, əgər - “Bütün kişilər insandır və bütün qadınlar da insandır, buna görə də kişilər qadındır” kimi dəlil gətirsək, bunun məzmunu, yaxud müqəddimələri düzgündür, amma bu müqəddimələrin qruplaşdırılması, yaxud bu dəlilin forması yanlışdır. Bu, nəticənin yanlış olmasına gətirib çıxarır. Əqli-nəticənin formasının düzgün və yanlışlığı “deduksiya” bəhsində aydınlaşacaq.

Buna əsasən, məntiqin təfəkkürün formasını (istər “tərif”, istərsə də “əqli-nəticə” bölməsi olsun) araşdıran hissəsi “formal” məntiq, məzmunu araşdıran hissə isə “maddi” məntiq adlanır.

Test

1. Təfəkkür vasitəsilə məchulu məluma çevirmək üçün ən azı bunlar lazımdır:
 - a) Münasib məlumatlar seçilməli
 - b) Məlumatların düzgün qruplaşdırılması
 - c) Münasib məlumatların seçilməsi və onların düzgün tənzimlənməsi

- d) Düzgün məlumatların seçilməsi
2. Təfəkkürdə xətanın baş verməsi ...
- a) yalnız məzmundadır
- b) yalnız formadadır
- c) mümkün deyil
- d) maddə və formadadır

Məntiqin bəhsləri

Qeyd olunanlardan məlum olur ki, məntiq iki hissəyə bölünür: formal və maddi. Bilməliyik ki, formal və maddi məntiqin bəhslərini də iki hissəyə bölmək olar:

1. Təsəvvürlər məntiqi
2. Təsdiqlər məntiqi

Təsəvvürlər məntiqi "tərif" in, təsdiqlər məntiqi isə "əqli-nəticə" nin düzgün metodu haqqında danışır. Yuxarıdakı bölmələrin daha da aydınlaşması üçün iki sualı cavablandırmaq zəruridir: *Təsəvvür və təsdiq nədir və məntiq bəhsləri nə üçün bu iki qisimə bölünür?*

Təsəvvür və təsdiq

Təsəvvür – nəsnelərin zehində yaranan surətlərindən (məfhum) ibarətdir. Belə ki, onlarda hökm yükü yoxdur. Məsələn: "günəş", "ay", "gözəl səma", "Həsən alimdir?", "Allah eləsin ki, gələsən!"

Təsdiq – bir xəbərin obyektiv aləmlə uyğun (adekvat) olub-olmamasını dərk etməkdən ibarətdir. Məsələn: Yer kürəvidir, civə metaldır.

Buna əsasən, "əmr", əmrin "inkar" forması, "təəccüb", "sual" (və s.) zamanı təsdiqdən söhbət gedə bilməz. Çünki bu kimi cümlələrdə, əsas etibarilə hər hansı bir hadisədən xəbər verilmir, belə ki, onların gerçəkliklə

Formal və maddi məntiq haqqında izahlara əsasən, məntiqin vəzifəsi düzgün tərif və əqli-nəticənin metodunu həm forma, həm də məzmun cəhətindən açıqlamaqdır. Amma bu gün, "tərifin məzmununa görə" araşdırılması müəyyən səbəblərə görə, hal-hazırda onun haqqında müzakirə zamanı olmadığından "10 kateqoriya" adı altında fəlsəfəyə daxil olunmuşdur.

uyğun olub-olmamasını dərk etməyin mənası olmuş olsun. Məsələn, aşağıdakı cümlələr kimi: Görəsən gələcəkdə Günəş perpendikulyar bucaq altında saçaacaq?, Necə də gözəl havadır?!, Sizdən olanlara kömək edin!

Məntiq bəhslərinin təsəvvür və təsdiq kimi iki yerə bölünməsinin səbəbi budur ki, zehində təfəkkür prosesi, başqa sözlə, zehinin məchulu məlumata çevirmək səyi bəzən "tərif", bəzən də "əqli-nəticə" yolu ilədir. Tərif yeni təsəvvür əldə etmək üçün bir neçə məlum təsəvvürü və əqli-nəticə də yeni təsdiq əldə etmək üçün bir neçə məlum təsdiqi qruplaşdırmaqla həyata keçdiyindən, məntiq təfəkkür prosesinin düzgünlüyünü ölçən bir vasitə elm kimi düzgün tərif və əqli-nəticəni təqdim edən təsəvvür və təsdiq bölmələrindən danışmalıdır.

Test

1. Nəsnələrin zehində hökmsüz surətləri nə adlanır?
 - a) Fikir
 - b) Təsəvvür
 - c) Təsdiq
 - d) Hiss
2. Hansı variant təsdiq haqqında düzgündür?
 - a) Təsdiq qəbul etməkdir.
 - b) Təsdiq inanmaq, etiqad bəsləməkdir.
 - c) Təsdiq hökmdür.
 - d) Təsdiq xəbərin gerçəkliklə uyğun olub-olmamasını dərkəndən ibarətdir.
3. "Namaz qılın!", "Əziz oğlum, Allaha şəriq qoşma!", "Əgər (dünyaya dönə bilmək üçün) təkrar olsaydı, möminlərdən olardıq",- ayələri haqqında hansı variant doğrudur?
 - a) Təsəvvür, təsəvvür, təsəvvür
 - b) Təsdiq, təsdiq, təsdiq
 - c) Təsdiq, təsdiq, təsəvvür
 - d) Təsəvvür, təsəvvür, təsdiq
4. Məntiqdə düzgün tərif yolu ... məntiq və düzgün əqli-nəticə yolu isə ... məntiq bölməsində araşdırılır.

- a) maddi-formal
- b) təsəvvür-təsdiq
- c) formal-maddi
- d) təsdiq-təsəvvür

Xülasə

1. Məntiq ya danışmaq və fikirləşmək mənasında olub bir məsdərdir, ya da danışmağın, yaxud fikirləşməyin yeri mənasında olub məkan adıdır.
2. Fitri məntiqin yaradanı Allah, yazılı məntiqi hazırlayan isə Aristoteldir.
3. Məchulu fikir vasitəsilə məluma çevirmək üçün ən azı iki şərt lazımdır: münasib və düzgün məlumatlar seçmək və onları düzgün qruplaşdırmaq.
4. Təfəkkürdə səhvin mənşəyi yuxarıdakı iki şərtin olmamasıdır.
5. Maddi məntiq təfəkkürün maddəsinin düzgünlüyünü öz öhdəsinə götürür.
6. Zehində nəsnələrin hökmsüz olaraq surətlərinin yaranması təsəvvür, xəbərin gerçəkliklə uyğun olub-olmamasını dərk etmək isə təsdiq adlanır.

Suallar

1. Zahiri və batini nitqdə məqsəd və məntiqdə "nitq" sözündə məqsəd nədir?
2. Fitri və yazılı məntiq dedikdə məqsəd nədir?
3. Formal və maddi məntiq nədir?
4. Nə üçün məntiqi formal və maddi hissələrinə bölmüşlər?
5. Fikir vasitəsilə məchulu məluma çevirmək üçün hansı şərtlər lazımdır?
6. Təsəvvür və təsdiqə (misal gətirməklə) tərif verin.
7. Nə üçün məntiq bəhsləri təsəvvürlər və təsdiqlər məntiqinə bölünmüşdür?

3-CÜ DƏRS
MƏNTİQİN TARİXÇƏSİ VƏ MÜƏLLİFİ

Burada məntiq elminin qısa tarixi, hansı fikri şəraitdə yazılması, onun müəllifi, məntiq elmində yazılmış tədris kitabların mərhələləri, İslam alimlərinin məntiq elmində rolu, İbn Sina, Nəsirəddin Tusi kimi filosofların məntiq kitabları, Aristotel məntiqinin Avropada yeri ilə tanış olacağıq və həmçinin yeni yaranmış məntiq elmləri ilə qısa şəkildə məlumatlanacağıq.

Məntiqin tarixçəsi

Məntiq elminin tarixi dedikdə məqsəd, bu elmin bir toplu halında hazırlanması, yaranması, çiçəklənməsi və inkişafıdır. Birinci dərsdə qeyd olunduğu kimi, insan zehni fitrətən və xilqət əsasında elə bir şəkildə yaradılmışdır ki, onun təfəkkür prosesi xüsusi şəkildə hərəkət edir və kiminsə təyin etdiyi qanunlara tabe deyil. Başqa sözlə, “fitri” məntiqin yaranma tarixi insanın yaranma tarixi ilə eynidir. Amma məntiq düşüncənin sistemləşdirilmiş qaydalar toplusundan ibarət müstəqil bir elm kimi, yaxud “yazılı” məntiq insanın yaranmasından illər sonra hazırlanmışdır.

İnsanın düzgün düşünmənin meyarını təşkil edən müəyyən qayda-qanunlardan nə zaman xəbər tutduğunu dəqiq təyin etmək olmasa da, amma mövcud şahidlər göstərir ki, İran, Çin və Hindistan kimi qədim mədəniyyət mərkəzlərində bu sahədə sistemli şəkildə hazırlanmış əsərlər mövcud idi.

Şübhəsiz, məntiq elminin yaranmasının yunan dilində “sofist”, yəni həkim, filosof adlanan yunan alimləri ilə birbaşa əlaqəsi var. Onlar “mübahisə” və “xitabə” fənlərindən dərs deyən mahir müəllimlər idi və məhkəmələr üçün müdafiəçi vəkillər (belə ki, o zamanlarda onların böyük bazarları olurdu) yetişdirirdilər. Bu mahirlik vəkilin istənilən düzgün və yaxud yanlış iddianı isbat və həmçinin də istənilən müxalif iddianı rədd edə bilməsinə səbəb olurdu. Bu cür yanlış təlimlərin təbii davamlı nəticəsi yavaş-yavaş onlarda və bir qrup insanda belə bir fikir yaratdı: ümumiyyətlə insan düşüncəsi fəvqündə sabit gerçək ünvanında heç bir həqiqət yoxdur.

Belə bir fikri fəzada və xaotik zehni aurada Sokrat, Platon və Aristotel kimi alimlər dəlilin düzgünlüyünü və ya yanlışlığını təyin etmək üçün düzgün düşünmə metodu hazırlayaraq sofistlər müqabilində yeni cəbhədə yer aldılar. Beləcə, miladdan təqribən 4 əsr öncə Yunanıstanda məntiq müstəqil bir elm kimi səhnəyə qədəm qoydu.

Yunan elmləri İskəndəriyyə elmi mərkəzi vasitəsilə İslam aləminə daxil olandan sonra abbasi səltənətinin xəlifəsi Məmunun zamanında (227 h.q.)

Sofist - yunanca həkim, filosof, alim demək olsa da, həmin dövrdə mənfi yük daşıyırdı.

Bağdadda “Beytül-hikmət” adında elmi bir mərkəz quruldu, orada bəzi yunan elmləri, o cümlədən məntqi tədris olunurdu.

Aristotelin 8 traktatdan ibarət “*Orqanon*” adlanan məntiq kitabının hamısı VI əsrdə tərcümə olundu. Purfiryusun Aristotel məntiqinə yazdığı “*Beş Ümumi Məfhum*” (İsağocı) adlanan giriş xarakterli məşhur traktatı da “müqəddimə” adı altında ərəb dilinə tərcümə olunaraq Aristotelin 8 traktatı sırasında yer aldı.

Məntiqin İslam elmi mədəniyyətinə daxil olmasından sonra müsəlmanlar arasında nüfuz taparaq sürətlə yayıldı. Müsəlman alimlər bu elmi düzgün və dəqiq şəkildə mənimsədikdən sonra mövzularını sistemləşdirərək, süzgəcdən keçirərək, şərh edib onlara yeni dəqiq bəhslər əlavə edərək onun inkişafında böyük rol oynadılar. Dərin və iti nəzərlərlə məntiq məsələlərinə atılan müsəlman alimlərdən aşağıdakıları saymaq olar:

1. “İkinci müəllim” ləqəbi almış Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Tərxan **Farabi** (870-951 miladi). O, İslam məntiqinin atası kimi tanınır və aristotelin məntiqinə müxtəlif şərhlər yazmışdır. Farabi əvvəlcə “Beytül-hikmət” məktəbinin şagirdi idi, sonra isə oranın böyük müəllimlərindən bir oldu. Onun ən mühüm məntiq əsəri “*Övsəti-Kəbir*” dir.
2. “Şeyxür-rəis” ləqəbli Əbu Əli Hüseyn ibn Abdullah **İbn Sina** (980-1037 miladi). O ən böyük müsəlman məntiqçisidir. İbn Sina məntiq sahəsində bir çox əsər yaratmışdır, məsələn: “*Şəfa*” məntiqi, “*Nicat*”, “*Daneşnameyi-ələyi*”, “*İşarat*” məntiqi. Aristotelin sisteminə əsasən “9 bölmə” dən ibarət məntiqin “*tərif*” və “*dəlil*” kimi iki hissədə hazırlanması İslam mədəniyyətində İbn Sinanın kəşfidir.
3. Zinəddin Ömər ibn Səhlan Savi (450 h.q.). Onun ən mühüm məntiq əsəri Misirin “*əl-Əzhər*” universitetinin dərsliklərindən biri olan “*əl-Bəsairul-Nəsiriyyə*” kitabıdır. Onun həmçinin fars dilində bir neçə məntiq kitabı da var.
4. Əbu Vəlid Məhəmməd ibn Əhməd **İbn Rüşd** (1126-1198 miladi). O, Aristotelin məntiq traktatlarının bir çoxuna şərh yazıb. Onun məntiq

¶Purfiryus (234-305) Plutinin şagirdi olmuşdur.

- kitabları: “əl-Zəruri-fil-məntiq”, “Şərhi-kitabi-miqyas”, “Şərhi-kitabi-bürhan”, “Təlxisu-bürhan” və “Təlxisu-səfsətə”.
5. Əbul-Futuh Şəhabəddin Yəhya ibn Həbəş Əmirək Söhrəvərdi **Şeyx İşraq** (1154-1191 miladi). O, “İşraqilik” məktəbinin banisidir. Şeyx İşraqın bəzi məntiq mövzularına xüsusi yanaşması var. Onun məntiq kitabları: “Mutarihat”, “Muşariat” və “Təlvihat” məntiqləri və “Hikməti-İşraq”ın birinci hissəsi.
 6. Məhəmməd ibn Məhəmməd Xacə **Nəsirəddin Tusi** (1201-1274 miladi). O, İbn Sinanın “İşarat” kitabına ən gözəl şərh və fars dilində ən mühüm kitab olan “Əsasul-iqtibas”ı yazıb. Tusinin məntiqdə digər məşhur əsəri “əl-Təcrid-fi-elmil-məntiq” kitabıdır.
 7. Mahmud ibn Məsud **Qutbuddin Şirazi** (1236-1311 miladi). O, Nəsirəddin Tusinin seçilmiş şagirdlərindəndir. Onun məntiq kitabı: “Durrətut-tac” (1-ci və 2-ci hissə), “Şərhu-hikməti-İşraq”.
 8. Əbu Mənsur Həsən ibn Yusif ibn Əli İbn **Əllamə Hilli** (1250-1325 miladi). O da Nəsirəddin Tusinin şagirdlərindəndir və onun bəzi məntiqi və kəلامي kitablarının şərhçisidir. Onun ən məşhur məntiq əsəri “əl-Cövhərun-nəzid-fi-şərhi-kitabit-Təcrid” kitabıdır. Həmçinin onun “əl-Əsrarul-xəfiyyə” kitabının bəzi hissələri məntiq elminə aiddir.
 9. Mahmud ibn Məhəmməd ibn Razi (**Qutbuddin Razi**: 766-694 h.q.). O, mühüm məntiq ktblarına, məsələn Qəzvinin yazdığı “Risaleyi-şəmsiyyə”yə, Urməvinin “Mətaliul-ənvar”ına və Nəsirəddin Tusinin “Şərhi-İşarat”ına şərh yazıb.
 10. Sədrəddin Məhəmməd ibn İbrahim Şirazi Sədrül-Mütəəllihin **Molla Sədra** (1571-1641 miladi). O, “Hikməti-mutəaliyyə” məktəbinin banisidir. Məntiq kitabları: “Risalətun-fit-təsəvvur-vət-təsdiq”, “Hikməti-işraq” məntiqinə haşiyə, “Risalətut-tənqih-fil-məntiq”.
 11. Molla Hadi **Səbzəvari** (1798-1878 miladi). O, Molla Sədra məktəbinin ən seçilmiş şagirdlərindəndir. Onun məntiq sahəsində ən mühüm əsəri “Mənzumə” kitabının məntiq hissəsi və ona özünün yazdığı şərhidir.

Bəzi tədqiqatçıların nəqlinə əsasən monqolların İslam məmləkətlərinə yürüşündən sonra məşhur məntiq alimləri azalmağa başladı. Buna görə də həmin dövrdəki əsərlər keçmiş alimlərin kitablarına yazılan haşiyə və şərhlər olub.

Aristotel məntiqinin xristian elm ocaqlarında xüsusilə də orta əsrlərdə məsihi mütəkəllimlərin nəzərində qəribə mövqeyi var idi. Avropada renessans (intibah) dövrünün başlanması ilə ingilis Farsis Bekon və fransız Rene Dekart kimi bəzi nəzər sahibləri Aristotel məntiqindən imtina edərək onun müqabil tərəfində yer aldılar. Amma iki-üç əsr keçmədi ki, tədricən Aristotel məntiqində tədqiqat işləri yenidən rəvənəqləndi. Alman Qotlob Frege, Aristotel məntiqindən ilham alaraq “Yeni Məntiq” adı altında yeni bir elm meydana gətirdi. Ondan sonra yeni məntiqin inkişafında ən böyük addım ingilis riyaziyyatçı və filosofu Bertrand Rassel və Vaythed tərəfindən qələmə alınmış üç cild “Riyaziyyat prinsipləri” kitabı ilə atıldı. Bu kitab riyazi məntiq sahəsində böyük çevrilişə səbəb oldu.

Müasir dövrdə yeni məntiqə, yaxud riyazi məntiqə əlavə olaraq “Dialektik”, “Praqmatizm”, “Qeyri-Səlis” kimi digər məntiq sistemlərinin adını çəkmək olar.

Qeyd olunduğu kimi müsəlman alimləri bir çox məntiq kitabları yazıb. Bu kitablar həcminə və dərinliyinə görə eyni səviyyədə deyil. Bəziləri bu elm sahəsində giriş və müqəddimə xarakteri daşıyır, bəziləri şərhlerdir və bəziləri isə dəqiq nöqtələri əhatə edir. Bir elmi öyrənməkdə həmin sahədə müxtəlif təbəqələr üçün yazılan kitablardan xəbərdar olmaq tələbələr üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu cəhətdən məntiq kitablarını üç təbəqəyə bölmək olar:

1. İbtidai: Corcaninin “əl-Kubra”sı, Abdullah ibn Şəhabəddin Yəzdinin “əl-Haşiyə-alə-təhzibil-məntiq”i, Hadi Səbzəvarinin yazdığı “Mənzumə”, Rza Müzəffərin “əl-Məntiq”i, Mahmud Şəhabinin “Rəhbərə-xerəd”i (ağılın rəhbəri), Məhəmməd Xansarinin yazdığı “Məntiqi-Suri” (formal məntiq) kitabı.
2. Orta: Savinin “əl-Bəsair” kitabı, Qutbuddinin Şirazinin “Durrətut-tac”ı, Əllamənin “əl-Əsrarul-xəfiyyə”si, Molla Sədranın “Risalətun-

fit-təsəvvur-vət-təsdiq" və "Risalətut-tənqih-fil-məntiq" kitabları və Qutbuddin Razinin "Şərhi-şəmsiyyə"si.

3. Ali: İbn Sinanın "Şəfa" və "İşarat" məntiqi, Tusinin "İşaratın şərhi" və "Əsasul-iqtibas"ı, Qutbuddin Məhəmməd ibn Razinin yazdığı "Şərhu-l-mətale", Şeyx İşraqın "Hikmətul-işraq", "Təlvihat", "Məşare" və "Mutarihat" kitablarının məntiq bölmələri, Xuncinin "Kəşfük-əsrar-fi-ğəvamizil-əfkar" kitabı, Əllamə Hillinin şərhi "əl-Cövhərun-nəzid-fi-şərhit-təcrid" və Aristotelin "Orqanon"u.

Test

1. Fitri məntiqin yaranma tarixi ...
 - a) miladdan öncə IV əsrdir
 - b) miladdan öncə VI əsrdir
 - c) insanın yaranması ilə eyni vaxtdadır
 - d) İran, Çin və Hindistan mədəniyyəti ilə eyni vaxtdadır
2. Məntiqin hazırlanmasının mühüm fikri və tarixi amillərindən biri ...
 - a) "səfist" adlanan mütəfəkkirlərin meydana gəlməsidir
 - b) zehnin necə işləməsi haqqında bəşərin tədqiqatlarıdır
 - c) insan təfəkkürünə marağın yaradılmasıdır
 - d) bəşərdə təfəkkür yaratmaqdır
3. "Beytul-hikmət" harada və nə zaman qurulmuşdur?
 - a) Bağdadda, birinci abbasi xəlifəsi dövründə
 - b) Yunanıstanda, birinci abbasi xəlifəsi dövründə
 - c) Bağdadda, abbasi xəlifəsi Məmunun dövründə
 - d) Bağdadda, hicrətin ilkin əsrlərində
4. Aristotel məntiqinə "Beş Ümumi Məfhum" adlanan məşhur müqəddiməni kim yazıb?
 - a) Fərabə
 - b) İbn Sina
 - c) Purfiryus
 - d) Plutin
5. Hansı alim ikinci müəllim ləqəbi ilə İslam məntiqinin atası sayılır?

- a) İbn Sina
 - b) İbn Rüşd
 - c) Farabi
 - d) Tusi
6. Aşağıdakı kitablardan hansının müəllifi Nəsirəddin Tusidir?
- a) Əsasul-iqtibas
 - b) Əl-Məşriqiyyə
 - c) Mətale
 - d) Əl-Bəsair
7. Məntiq kitabı və onun müəllifi haqqında hansı variant düğündür?
- a) "Əl-Məşriqiyyə" – Səbzəvari
 - b) "Şəmsiyyə" – İbn Sina
 - c) "Şəmsiyyə" – Katibi
 - d) "Durrətut-tac" – Qutbuddin Şirazi
8. "Əl-Cövhərün-nəzid", "Təlvihat" və "Əl-Bəsair" kitablarının müəllifləri kimdir?
- a) Şeyx İşraq, Tusi, İbn Sina
 - b) İbn Rüşd, Razi, Şeyx İşraq
 - c) Savi, Aristotel, Hilli
 - d) Hilli, Şeyx İşraq, Savi
9. "Yeni Məntiq" in banisi kimdir?
- a) Frege
 - b) Rassel
 - c) Vaythed
 - d) Kant
10. Orta əsrlərdə Aristotel məntiqinin rəvnəqlənməsi hansı qrup alimlər arasında digərlərindən daha çox idi?
- a) Alimlər
 - b) Fiosoflar
 - c) Mütəkəllimlər
 - d) Riyaziyyatçılar
11. Həqiqəti ələ gətirməyin mümkünsüzlüyünü kimlər deyirdi?
- a) Aristotelçilər

- b) Sofistlər
c) Sokratçılar
d) Pifaqorçular
12. Yunanıstanda qarşılığında pul alaraq “mübahisə” (topika) və “xıtabə”ni (ritorika) öyrətmək kimin işi idi?
a) Aristotelçilər
b) Pifaqorçular
c) Sofistlər
d) Heraklitçilər
13. “Mənzumə” kimin əsəridir?
a) Fərabə
b) İbn Sina
c) Molla Sədrə
d) Səbzəvari
14. Aristotelin məntiq əsəri hansı əsrdən başlayaraq ərəb dilinə tərcümə olunub İslam mədəniyyətinə daxil oldu?
a) Hicrətin birinci əsri
b) Hicrətin ikinci əsri
c) Üçüncü
d) Dördüncü
15. Aristotelin məntiq traktatları sonralar hansı adı aldı?
a) Orqanon
b) İsağöçü
c) İqtibas
d) Təsdiq

Xülasə

1. Fitiri məntiqin yaranma tarixi insanın yaranması ilə eynidir.
2. Yazılı məntiq miladdan 4 əsr öncə Yunanıstanda meydana gəlib.
3. Məntiq elminin müəllifi Aristoteldir.
4. Məntiq elminin yaranmasının yunan dilində “sofist”, yəni həkim, filosof adlanan yunan alimləri ilə birbaşa əlaqəsi var.

5. Aristotel məntiqi xristian elmi mərkəzlərində xüsusilə də orta əsrlərdə mütəkəllimlərin nəzərində geniş yayılmışdı.
6. Amma Avropada renossans (intibah) dövrünün başlanması ilə iki-üç əsr diqqətdən uzaqda qaldı. Çox keçmədi ki, tədqiqat işləri yenidən rəvnəqləndi. Belə ki, "Yeni Məntiq" in yaranmasının mənşəyi oldu.
7. "Yeni Məntiq" i əhatəli və kamil şəkildə ilk dəfə Qotlob Frege üzə çıxardı.

Suallar

1. Fitri və yazılı məntiqi izah edin.
2. Məntiqin yaranma tarixi və müəllifi kimdir?
3. Sofistlərin məntiq elminin meydana gəlməsində nə kimi rolu olub?
4. Müsəlman alimlərinin bu elmin inkişafında rolu nə qədərdir?
5. Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Savi, Şeyx İşraq, Tusi, Əllamə Hilli, Razi, Şirazi, Molla Sədra və Səbzəvarinin məntiq əsərlərinin adını çəkin.
6. Məntiqin Qərbdə (orta əsrlər və ondan sonra) vəziyyətini xülasə şəkildə yazın.
7. Aristotel məntiqindən başqa bir neçə digər məntiqin adını çəkin.
8. "Yeni Məntiq" in yaradıcısı kimdir?

HİSSƏ – 2

TƏSƏVVÜRLƏR MƏNTİQİ

II hissənin Ümumi Hədəfi

Düzgün tərif metodunu bilmək:

- 1. Tərif üçün müqəddimə olan söz, dəlalət, məfhum və onun qisimləri ilə tanışlıq.**
- 2. Tərif haqqında məlumat və onun şərtləri ilə tanışlıq.**

3. Ən düzgün tərifi ilə tanışlıq.

Giriş

Qeyd olunduğu kimi məntiq elmi düzgün düşünməni araşdırır və insana öyrədir ki, öz zehmindəki məna və məfhumları hansı şəkildə qruplaşdırsın ki, düzgün tərif və əqli-nəticəyə varı bilsin. Təsəvvürlər məntiqində ən əsas məsələ düzgün tərfi öyrədən qanunları göstərməkdir. Bilməliyik ki, bu qaydalarla tanış olmaq üçün zəruri və qaçılmaz iki mövzu ilə tanış olmalıyıq: 1. Söz, 2. Məfhum.

Tezliklə aydın olacaq ki, bu iki mövzusuz məntiqin əsasən də tərif sahəsi mümkün deyil. Buna görə də bu hissədə söz və məfhumlarla bağlı mövzulardan sonra tərif bəhsinə başlayacağıq.

4-CÜ DƏRS MƏNTİQ VƏ SÖZ

Bu dərsdə “söz” və onun məntiqdə rolu ilə, dəlalət bəhsi ilə, onun məntiqdə nə üçün yer alması ilə tanış olacaq, sözün qisimləri, söz haqqında məntiq və qrammatika elmlərinin müzakirəsi haqqında danışıcağıq.

Söz

Zehnin məchulu məluma şevirmək ("tərif", yaxud "əqli-nəticə") səyi mənasında təfəkkür prosesi zehində mövcud olan məna və məfhumlardan istifadə etməyə ehtiyaclıdır. Amma zehni məna və məfhumlar heç bir şeydən istifadə olunmasa nə özləri nizamlı şəkilə düşür, nə də ki, onları başqalarına ötürmək mümkündür. Bəşər belə bir çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün əvvəlcə "söz"ü, daha sonra isə danışiq "dil"ini yaratdı. Dil əslində mənalara malik sistemətik sözlər toplusundan ibarətdir və hər bir söz bir-neçə sözün ifadəçisidir.

Söz (qəlib) və məna (maddə) arasında möhkəm əlaqə var. Bəzən sözdəki qeyri-müəyyənlik fikirdə inhirafın mənşəyi olur. Nümunə üçün aşağıdakı misallara baxaq:

- Zeyd kökdür, kök yerdə bitir, deməli zeyd yerdə bitir.
- Şir heyvandır, "heyvan" 6 hərflidir, onda şir 6 hərflidir.

Gördüyünüz kimi bəzən sözün vəziyyəti mənanı da öz təsirinə salır və fikirdə inhirafa səbəb olur. Məntiq də, düzgün düşünmənin metodu olaraq bu cür xətalərin qarşısını almaqla vəzifəlidir. Bu səbəbdən "söz" bəhsi məntiqdə yer alır.

Fikrin vasitəsi məna və məfhum olsa da və məntiqin sözlərlə birbaşa əlaqəsi olmasa da, amma məntiqçilərin bəzi söz mövzularını araşdırmalarının amilləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Söz və mənanın sıx əlaqəsi. Belə ki, əvvəla, çox vaxt fikirləşərkən məfhumlar özünü (hətta tənha fikirləşərkən) söz şəklinə zehində zahir edir. İkincisi isə, bəzən sözlərin vəziyyəti və necəliyi məfhumlarda inhirafının mənşəyi olur.
2. Sözlər məfhumları "tərif" vasitəsilə asan təqdim etmək və fikirləri "əqli-nəticə" ilə başqalarına ötürmək üçün ən əsas vasitədir. \

\Sual oluna bilər ki, fikirləri başqalarına ötürmək üçün məgər sözdən başqa vasitə də varmı? Cavab müsbətdir. İnsan bəzən fikirlərini rənglərlə, musiqi və film ilə də ötürə bilər və s.

Sual oluna bilər ki, məntiqçi və ədəbiyyatçının söz haqqındakı işlərinin fərqi nədir? Cavabında deyilməlidir ki, **birincisi**, söz üzərindəki hökmlər və işlər iki qisimdər:

- Müxtəlif dillərdə cürbəcür olan xüsusi hökmlər. Məsələn, lüğət, sözlərdən yeni söz alma və s. kimi qaydalar.
- Bütün dillərə aid olan ümumi qaydalar və hökmlər. Məsələn, sözün həqiqi və məcazi mənada olması.

Ədəbiyyatçının söz haqqındakı bəhsləri xüsusi bir dilin hökmləri ilə bağlıdır. Amma məntiqçi isə sözün ümumi hökmləri haqqında danışır.

İkincisi isə, məntiqçi o qisim sözlər haqqında danışır ki, fikirləşərkən xətanın qarşısını alır. Amma ədəbiyyatçının sözlərlə işi isə insanların bir-birini necə başa düşmələri ilə əlaqəlidir.

Test

1. Təfəkkür sözlərdən istifadə etmədən ...
 - a) heç vaxt mümkün deyil.
 - b) adətən baş vermir.
 - c) həmişə mümkündür.
 - d) ümumiyyətlə qeyri-mümkündür.
2. Bəşərin məfhumları başqalarına ötürmək üçün istifadə etdiyi ən əsas vasitələrdən biri ...
 - a) sözlərdir
 - b) filmlər və rəsm əsərləridir
 - c) sözlər və rəsm əsərləridir
 - d) rəmzlərdir
3. Sözün xüsusi hökmləri haqqında ... və ümumi hökmləri haqqında isə ... danışır.
 - a) məntiqçi-ədəbiyyatçı
 - b) ədəbiyyatçı- qrammatikaçı
 - c) ədəbiyyatçı-məntiqçi
 - d) qrammatikaçı-mütəfəkkir

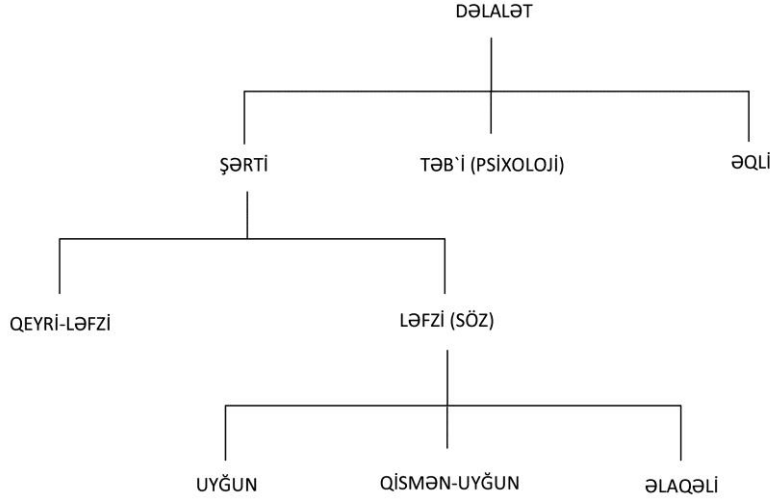
4. Sözlər ... üçündür.
- sırf qarşılıqlı anlaşma
 - fikirlərin ötürülməsi
 - sırf məlum təsəvvürlərin ötürülməsi
 - sırf məlum təsdiqlərin ötürülməsi

Dəlalat və qisimləri

Söz ilə bağlı birinci məsələ onların dəlalat xüsusiyyətidir. Dəlalat – bir şeyin müəyyən halda olarkən zehnin onun üzərindən başqa bir şeyə tərəf birbaşa yönəlməsindən ibarətdir. Birinci şeyə dəlalat edən, ikinciyə isə dəlalat olunan deyilir.

Dəlalat ya “*aqli*” dir və onun mənşəyi ağıldır. Məsələn tüstünün alova dəlalatı kimi. Ya “*psixoloji*” dir və onun amili insanın təbii halı və ruhiyyəsidir. Məsələn, qızdırmanın xəstəliyə dəlalatı kimi. Ya da “*şerti*” dir və burada isə dəlalat edənlə dəlalat olunan arasındakı əlaqə bəşərin şərti qərarlarından və təyinindən asılıdır. Bu dəlalat ya “*söz*” dəlalatıdır (məsələn, “*su*” sözünün bildiyimiz mayeyə dəlalatı kimi), ya da xüsusi mənalara dəlalat edən “*qeyri-söz*”lərdir (məsələn xətlər, tablolar, rəmzlər). Söz dəlalatı də öz növbəsində üç cürdür:

- Uyğun*: sözün özünün bütün mənasına dəlalatı. Məsələn “*ev*” sözünün onun həyəti, içindəki əşyaları və s. kimi bütün hissələrinə dəlalat etməsi kimi.
- Qismən uyğun*: sözün öz mənasının bir hissəsinə dəlalatı. Məsələn, “*kitab*” sözünün müəyyən hadisədə onun cildinə dəlalat etməsi kimi.
- Əlaqəli*: sözün öz mənasına lazım olan bir şeyə dəlalat etməsi. Məsələn, “*bol yağış*”ın nemətin çoxluğuna dəlalatı kimi.

Məntiqçinin sözləri araşdırmasının səbəbi fikir prosesi zamanı bu cəhətdən xətalara baş verməsinə görədir. Buna görə də o, dəlalətin müxtəlif qisimlərindən yalnız söz dəlaləti haqqında danışır. Məntiqçi söz dəlalətlərini qeyd etdikdən sonra onlardan düzgün istifadə etmək üçün iki mühüm nəticəyə çatır:

- a) Uyğun və qismən uyğun dəlalətlərdən ünsiyyətdə və elmi yazılarda nəyisə "tərif" edərkən və "əqli-nəticə"lər çıxararkən istifadə etmək olar.
- b) Əlaqəli dəlalətdən ədəbi işlərdə və söhbətlərdə istifadə düzgün olsa da, amma onun elmlərdə düzgün tərif və əqli-nəticə üçün istifadəsi şübhəli və münaqişəlidir.

Test

1. "Qırmızı işıq" və "keçid qadağandır",- arasındakı əlaqə, məntiqçilərə görə necə adlanır?
 - a) Şərti dəlalət
 - b) Əlaqəli dəlalət
 - c) Əqli dəlalət
 - d) Psixoloji dəlalət
2. Aşağıdakılardan hansı biri şərti dəlaləti daha gözəl bəyan edir?
 - a) "Hatəmi Tayi"nin "səxavətliliy"ə dəlaləti
 - b) Divarın evə dəlaləti

- c) “?” işarəsinin “sual” a dəlaləti
d) Tüstünün alova dəlaləti
3. *“Dostum kitabımı oxumağa apardı”*, - cümləsində “kitab” sözü hansı dəlalətə işarə edir?
a) Əlaqəli
b) Uyğun
c) Qismən
d) Şerti
4. Qələmin mürəkkəbə dəlaləti hansıdır?
a) Əlaqəli
b) Qismən
c) Psixoloji
d) Uyğun
5. *“Üzün rəngi daxildən xəbər verir”*, - hansı növ dəlalətdən danışır?
a) Psixoloji
b) Əqli
c) Şerti
d) Şerti (qeyri-söz)
6. “Ah”ın “ağrı”ya dəlaləti hansı növdür?
a) Qismən
b) Psixoloji
c) Əqli
d) Şerti
7. Qarın soyuğa dəlaləti?
a) Əqli
b) Şerti
c) Psixoloji
d) Uyğun
8. Aşağıdakı misallardan hansında şerti dəlalət var?
a) Rəngin ağarmağının qorxuya
b) Tüstünün oda
c) Sözü mənaya

- d) Nəticənin səbəbə
9. "Kitab cırıldı" (məqsəd bir neçə səhifədir),- cümləsində hansı növ dəlalət həyata keçib?
- a) Uyğun
b) Qismən
c) Əlaqəli
d) Şərti (qeyri-söz)
10. Zehnin bir şeyin üzərindən başqa bir şeyə yönəlməsinin amili nədir?
- a) Dəlalat edənə dəlalət olunan arasındakı əlaqədən xəbərdar olmaq
b) Zehin
c) Fikir
d) Vicdan
11. Hansı qisim dəlalətlər bütün insanlar üçün eynidir? (Misalı hansıdır?)
- a) Əqli (ayaq izinin yeriyən şəxsə dəlaləti)
b) Şərti (sözlərin mənaya dəlaləti)
c) Psixoloji (üzün rənginin xəstəliyə dəlaləti)
d) Uyğun ("ev" in bütün evə dəlaləti)
12. "1" ədədinin "vahid"ə dəlaləti və "oğru evi yardı" cümləsində "ev" sözü uyğun olaraq hansı növ dəlalətdir?
- a) əqli-qismən
b) şərti-əlaqəli
c) əqli-şərti
d) şərti-əqli
13. "Bir şey zehnimizi başqa bir şeyə yönəldir", - nəyə işarə edir?
- a) Dəlalat edənə
b) Dəlalatə
c) Dəlalat olunana
d) Əqli-nəticəyə
14. Riyazi işarələrin xüsusi mənalara və sözləri mənalara dəlaləti hansı növdür?
- a) Zati
b) Psixoloji
c) Əqli

d) Şərti

15. Qara bayrağın əazdarlığa və matəmə dəlaləti?

- a) Zati
- b) Şərti
- c) Psixoloji
- d) Əqli

16. "Qorxuram göz yaşımız qəmimizə pərdə olar", - misrasında hansı dəlalət var?

- a) Zati
- b) Şərti
- c) Əqli
- d) Psixoloji

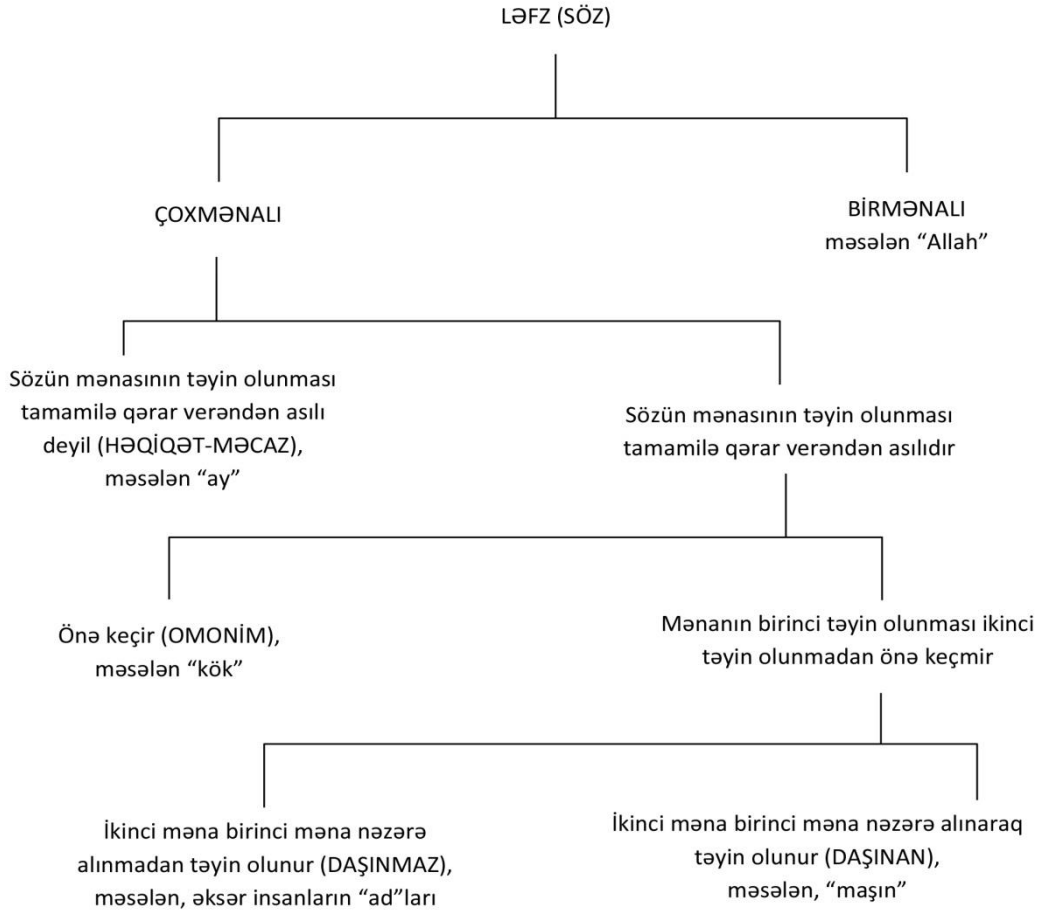
17. "Hər alimin təbiətində bəli var". Bu misrada hansı növ dəlalət var?

- a) Əlaqəli
- b) Şərti
- c) Əqli
- d) Psixoloji

Sözün qisimləri

Məntiqçilər sözü müəyyən cəhətlərə görə aşağıdakı şəkillərdə bölmüşlər:

1. *Birmənalı, omonim, daşınan, daşınmaz, həqiqət-məcaz*

Məntiqçinin, "söz"ü yuxarıdakı qisimlərə bölməsində hədəfi budur: "tərif" və "əqli-nəticə" də "omonim", "məcaz" sözlərdən (hər hansı bir əlamət və işarə olmasa) istifadə olunmamalıdır. "Daşınan" və "daşınmaz" sözlərdən də həmçinin onların əlaqələri əvvəlki mənaları ilə kəsilməyibsə tərif və əqli-nəticədə istifadə olunmamalıdır. Buna əsasən tərif və əqli-nəticədə işin daha mükəmməlliyi üçün mümkün qədər "birmənalı" sözlərdən istifadə olunmalıdır.

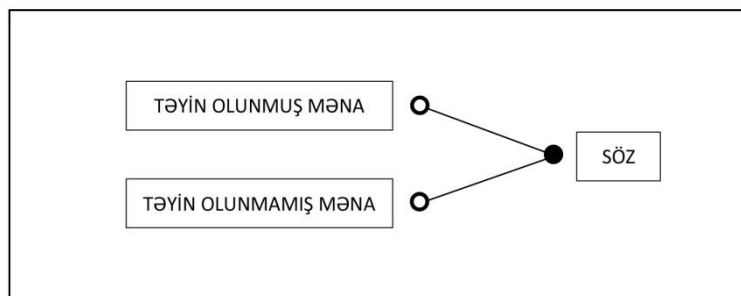
Test

1. Hansı düzgündür?

- Tərif və əqli-nəticədə omonim və məcazdan istifadə etmək olar.
- Daşınan və daşınmaz sözlərdən tərif və əqli-nəticədə həmişə istifadə etmək olar.
- Məntiqçi dəlalətin bütün qisimləri ilə işləyir
- Elmi yazılarda "əlaqəli" dəlalətdən istifadə münaqişəlidir.

2. Tərif və əqli-nəticədə bacardıqca daha mükəmməllik üçün mümkün qədər hansı sözlərdən istifadə olunmalıdır?
 - a) birmənalı
 - b) daşınan və birmənalı
 - c) omonim və daşınan (əlamətlə bir yerdə)
 - d) birmənalı və həqiqi məna
3. Sonrakı mənanın əvvəlki məna ilə münasibəti olsa, həmin söz ...
 - a) daşınandır
 - b) daşınmazdır
 - c) məcazdır
 - d) omonimdir
4. Əgər bir şərti qərar başqa bir şərti qərardan qabağa keçməsə, həmin sözə nə deyilir?
 - a) daşınan
 - b) daşınmaz
 - c) həqiqət və məcaz
 - d) omonim
5. Aşağıdakı sxem üçün ən düzgün variant hansıdır?

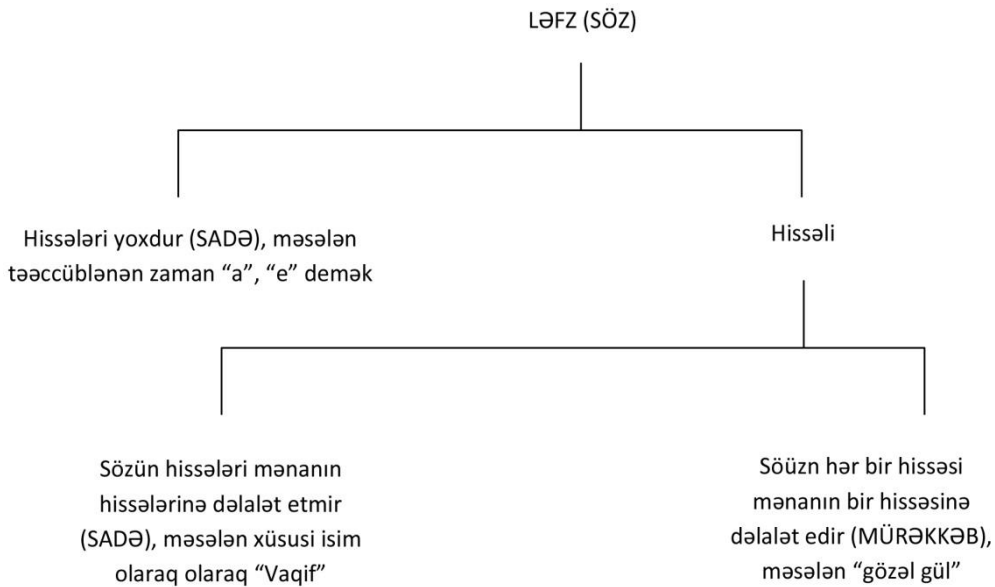
- a) Birmənalı
- b) Omonim
- c) Daşınan
- d) Həqiqət və Məcaz

2. Sinonim və müxtəlifmənalı sözlər

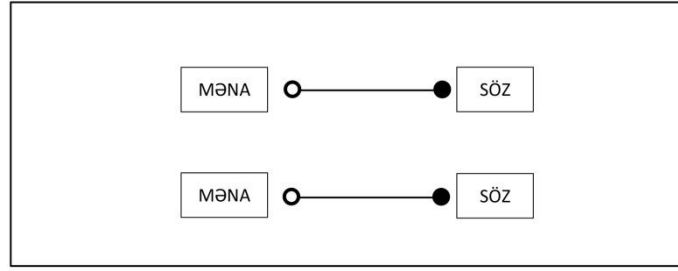
Sinonim sözlər eyni mənada olan sözlərə deyilir (məsələn, insan və bəşər). Müxtəlifmənalı dedikdə isə ayrıca mənaları olan sözlər başa düşülür (məsələn, insan və daş). Məntiqçinin sözləri bu qisimlərə bölməyinin məqsədi budur ki, tərifi və əqli-nəticədə sinonim sözlərdən istifadə etmək düzgün deyil. Məsələn, əgər bir şəxs insana tərifi verərkən *“insan həmin bəşərdir”*, - desə, məlumdur ki, bu heç də insanın nə demək olduğunu izah etmir. Həmçinin, məlumdur ki, *“hər bir bəşər insandır və hər bir insan düşünüən canlı olduğu üçün, deməli hər bir bəşər düşünüən canlıdır”*, - kimi dəlil gətirmək də düzgün deyil.

3. Sadə və mürəkkəb

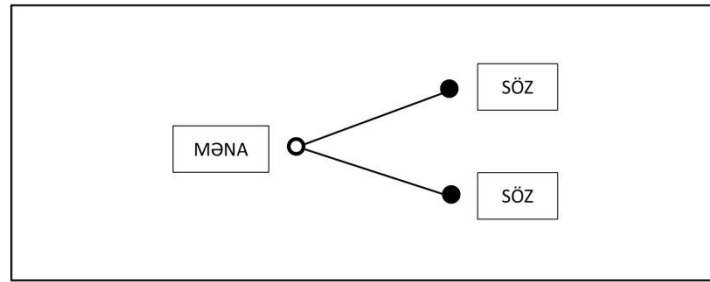

Test

1. Aşağıdakı sxem üçün ən düzgün variant hansıdır?

- a) Müxtəlifmənalı
 - b) Sinonim
 - c) Omonim
 - d) Daşınmaz
2. Aşağıdakı sxem üçün ən düzgün variant hansıdır?

- a) Müxtəlifmənalı
 - b) Daşınan
 - c) Omonim
 - d) Sinonim
3. "O gələcək!" və "altıbaşlı",- sözləri hansı qisimdəndir?
- a) Mürəkkəb-Sadə
 - b) Mürəkkəb-Mürəkkəb
 - c) Mürəkkəb-Sinonim
 - d) Sadə-Mürəkkəb

Xülasə

1. Söz düşüncə üçün bir qəlib, zehni məfhumları və fikirləri başqalarına ötürmək üçün bir vasitədir.

2. Söz və məna arasında dərin əlaqə var, belə ki, bu bəzən fikirdə xəyata səbəb olur.
3. Sözün hökmləri iki qisimdir: xüsusi və ümumi hökmlər. Məntiqdə sözün ümumi hökmləri haqqında danışılır.
4. Dəlalat – bir şeyin müəyyən halda olarkən zehnin onun üzərindən başqa bir şeyə tərəf birbaşa yönəlməsindən ibarətdir. Birinci şeyə dəlalat edən, ikinciyə isə dəlalat olunan deyilir.
5. Dəlalat ya əqli, ya psixoloji, ya da şərtidir. Şerti dəlalat ya sözün dəlalatıdır, ya da qeyri-sözün. Sözün dəlalatı ya uyğun, ya qismən uyğun, ya da əlaqəli dəlaldır.
6. Söz birmənalı, omonim, daşınan, daşınmaz, həqiqət-məcaz. Həmçinin sinonim və müxtəlifmənalı, səda və mürəkkəb qisimlərinə də bölünürlər.
7. Məntiqçinin dəlalatın və sözün qisimlərindəki məqsədi düzgün tərif və düzgün əqli-nəticə haqqında tövsiyələri bəyan etməkdir.

Suallar

1. Nə üçün məntiqçi sözün hökmləri haqqında danışır?
2. Söz haqqında məntiqçinin və ədəbiyyatçının müzakirələrinin fərqi nədədir?
3. Sözün birmənalı, omonim, daşınan, daşınmaz, həqiqət-məcaz misalla izah edin. Məntiqçinin bu zəmində tövsiyələri nədən ibarətdir?
4. Sinonim və müxtəlifmənalı sözləri izah edin. Bu haqda tövsiyələr nədir?
5. Dəlalatı tərif edin və qisimlərinə misallar gətirin.
6. Dəlalatın hansı qisimi məntiqçinin müzakirə obyektidir? Niyə?
7. Məntiq elminin sözün şərti dəlalatının müxtəlif formaları haqqında tövsiyələri nədir?

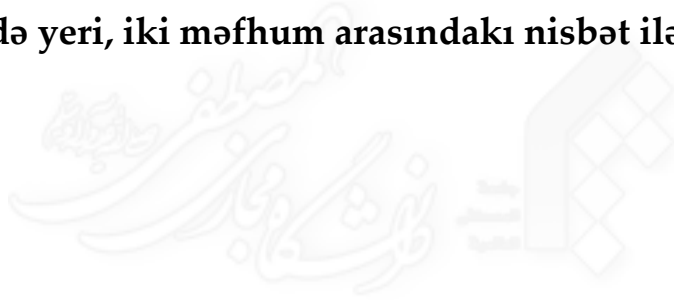

5-Cİ DƏRS DÖRD NİSBƏT

Bu dərsdə məfhum və onn predmeti, ümumi və fərdi məfhumla, onların məntiqdə yeri, iki məfhum arasındakı nisbət ilə tanış olacağıq.

Məfhum

Söz mənə və məfhum üçün bir qəlibdirsə, mənə və məfhumun özü nədir? Söz qəlibində olan məfhumdan tərif və əqli-nəticə üçün necə istifadə etmək olar?

Məfhum “məful” (yəni üzərində iş görülmə) qəlibindədir və fəhm olunmuş, dərk olunmuş deməkdir, məqsəd zehindəki hər hansı bir surətdir. Zehnimizdə çiçək, yağış, günəş, ay, su və s. kimi surətlər əks olunanda, əslində zehində bir idrak prosesi sayəsində idraki bir şəkil yaranır və ona “məfhum” deyilir.

Predmet

Predmet məfhumun aid olduğu nümunəyə deyilir. Məsələn, Məhəmməd və Əli insan məfhumunun predmetidir. Başqa sözlə, söz məfhumu, məfhum isə predmeti əks etdirir, yaxud söz məfhumdan, məfhum isə predmetdən hekayət edir, xəbər verir.

Test

1. Məfhum haqqında hansı variant düzgündür?
 - a) Məfhum sözdən anladığımız şeydir
 - b) Obyektiv əşyadan anladığımız şeydir
 - c) Zehindəki surətdir
 - d) Müşahidə ilə başa düşülən şeydir
2. Predmet haqqında hansı variant düzgündür?
 - a) Məfhumun aid olduğudur
 - b) Xarici obyektə aid olunandır
 - c) Zehindəki varlığa aid olunur
 - d) Sözü xəbər verdiyi, hekayət etdiyi şeydir

Ümumi və fərdi məfhum

Məşhur nəzərə əsasən məfhum, yaxud təsəvvür iki qisimdir:

1. *Fərdi* məfhum: Elə bir məfhumdur ki, yalnız bir predmetə aid olunur. Məsələn: Quran, Kəbə, Bakı və s.
2. *Ümumi* məfhum: Elə bir məfhumdur ki, bir və daha çox predmetə aid olunur. Məsələn: insan, vacib-əl-vücut, okean, ədəd və s.

Bu deyilənlərdən məlum olur ki, **birincisi**, bir məfhumun fərdilik, ya ümumilik meyarı müxtəlif predmetlərə görədir. Buna əsasən, obyektiv predmetin olub-olmaması, məhdud yaxud qeyri-məhdudluğunun məfhumun fərdiliyi və ümumiliyi ilə əlaqəsi yoxdur. Məsələn, hər ikisi ümumi olan “vacib-əl-vücut” və “Allahın şəriki” məfhumlarının obyektiv aləmdə ya birdən çox predmetinin olması, ya da ümumiyyətlə olmaması mümkünsüz olsa da, amma onların müxtəlif predmetlərə aid ola bilməsinin özü onların ümumi hesab olunmasına səbəb olur. **İkincisi** isə, diqqət olunmalıdır ki, məsələn “tövbə edir”, “inqilab edəcək” kimi feli məfhumlar da ümumi məfhumlardan sasyılır. Çünki bu məfhumlar da müxtəlif predmetlərə aid oluna bilər. Deməli, “ümumilik” xüsusiyyəti həm bəzi isimlərin, həm də bəzi fəllərin dəlalət etdiyi anlayışlarda görünür.

Məfhumun fərdi və ümumiyyə ayrılmasına diqqət etməklə, fərdi mənaya dəlalət edən bir sözü “fərdi”, ümumu mənaya dəlalət edən sözü də “ümumi” söz adlandırmaq olar.

Aydındır ki, məntiqdə, yalnızca ümumi məfhumlardan söhbət gedir. Çünki alimlərin fikir çabalarının hamısı ümumi qanunları əldə etmək üçündür. Məsələn, kimya elminin mövzusu laboratoriyada aşkarlanmış və müəyyən olunmuş elementlərdən xüsusi biri deyil. Əksinə, onun mövzusu bir elementin ümumi xüsusiyyətləridir. Elə isə, məntiq elmlərin xidmətində olan bir metod kimi ümumi məfhumlar, məchulları məluma çevirməkdə xətdən amanda qalmağın yolu və ümumi qanunlar haqqında danışmalıdır.

Test

1. Məşhur nəzərə əsasən, fərdi və ümumi məfhum arasında ən mühüm fərq nədədir?
 - a) Müxtəlif predmetlərə aid olunmaqda

- b) Digər bir biliyin yaranmasının mənşəyi olmasında
c) Müxtəlif fərdlərə aid ola bilməkdə
d) Predmetlərin vahid, yaxud çoxsaylı olmasında
2. Hansı variant düzgündür?
- a) Obyektiv predmetin olub-olmamasının ümumilik və fərdiliyə aidiyyəti yoxdur.
b) Obyektiv predmetlərin məhdud, yaxud çoxsaylı olmasının ümumilik və fərdiliyə aidiyyəti yoxdur.
c) Məfhumun ümumiliyinin şərti onun predmetlərinin obyektiv aləmdə mövcudluğudur.
d) Məfhumun ümumiliyinin şərti onun daha çox predmetə aid ola bilməsidir.
3. Məşhur nəzərə əsasən, “*bu*” və ya “*o*” işarə əvəzlilikləri ilə təyin olunanlar ...
- a) fərdir
b) ümumdür
c) fikirdir
d) tərifdir
4. Məşhur nəzərə əsasən, “*civə dənizi*” və “*bu* qızıl dağı” məfhumları haqqında aşağıdakılardan hansı doğrudur?
- a) Fərdi-Fərdi
b) Fərdi-Ümumi
c) Ümumi-Fərdi
d) Ümumi-Ümumi
5. Məntiqçi ... haqqında danışır.
- a) varlıq
b) ümumi məfhum
c) fərdi məfhum
d) nəsənin əlamətləri
6. “*Kəbədə doğulan*” məfhumunun bircə predmeti olduğuna görə, hansı məfhumdur?
- a) Fərdi
b) Ümumi

- c) Məhdud fərdi
- d) Müxtəlif fərdlərə aid ola bilməyən

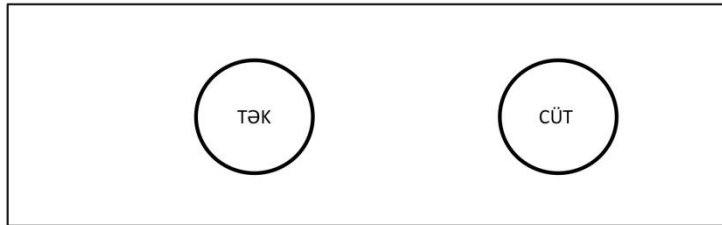
7. Hansı variant ümumi məfhumun əhəmiyyətini çatdırır?

- a) Elmlər ümumi çəfhumlarla işləyir.
- b) Ümumi məfhumların müxtəlif fərdləri var.
- c) Hədəflər, rollar və təfəkkür ümumi məfhumlara ehtiyacıdır.
- d) Elmlər və insanların hədəfləri ümumi məfhumlarla işləyir.

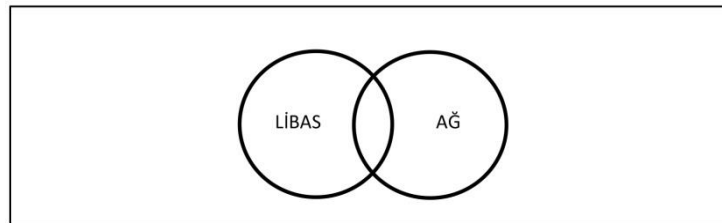
Dörd Nisbət

İki ümumi məfhum predmetlərinə və ya fərdlərinə görə müqayisə olunsa, aşağıdakı 4 halda xaric deyil:

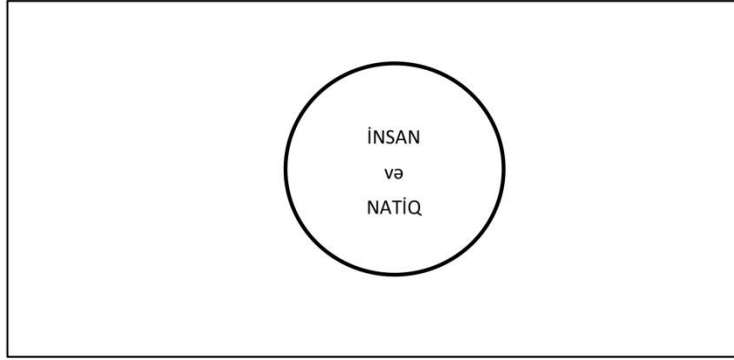
1. *Çarpazlaşmayan*: İki məfhumun heç bir ortaq predmeti olmasa, onlara çarpazlaşmayan deyilir. Məsələn, cüt və tək.

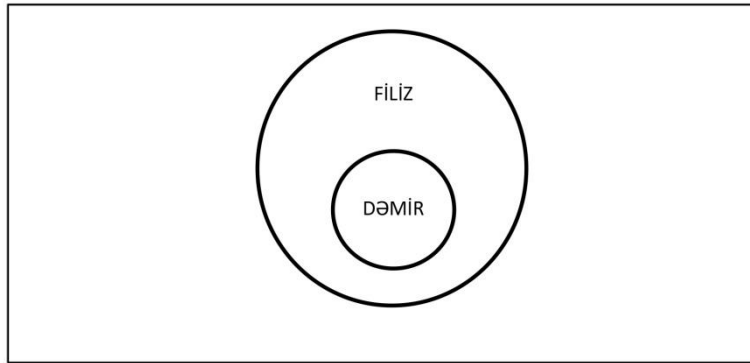
2. *Çarpazlaşan*: İki məfhumun ortaq və xüsusi predmetləri olarsa: məsələn, libas və ağ.

3. *Tam çarpazlaşan*: İki məfhumdan hər birinin predmetləri o birinin də predmetləri olsa: məsələn, insan və natiq (nitq sahibi).

4. *Tabeli*: İki məfhumdan yalnız birinin bütün predmetləri o birinin də predmetləri olarsa: məsələn, filiz və dəmir.

Test

- Hansı variant çarpazlaşan məfhumlardır?
 - Üçbucaq - Dairə
 - Üçbucaq - Fiqur
 - Bərabərtəfəli üçbucaq - Düzbucaqlı üçbucaq
 - Bərabəryanlı üçbucaq – Düzbucaqlı üçbucaq
- “Avropalı” və “xristian” arasında hansı nisbət var?
 - Tam çarpazlaşan
 - Çarpazlaşmayan
 - Çarpazlaşan
 - Tabeli
- “Teist” və “müsəlman” məfhumları arasındakı nisbət?
 - Çarpazlaşan
 - Tam çarpazlaşan
 - Tabeli
 - Çarpazlaşmayan

4. "Öldürülmüş" və "şəhid" arasındakı nisbət?
 - a) Tam çarpazlaşan
 - b) Tabeli
 - c) Çarpazlaşmayan
 - d) Çarpazlaşan
5. "İnsan" və "natiq" arasında necə?
 - a) Tabeli
 - b) Tam çarpazlaşan
 - c) Çarpazlaşan
 - d) Çarpazlaşmayan
6. Aşağıdakılardan hansı iki kəşişən dairələrlə göstərilir?
 - a) Çarpazlaşan
 - b) Tam çarpazlaşan
 - c) Tabeli
 - d) Çarpazlaşmayan
7. Hansı halda iki məfhumun əlaqəsi tam çarpazlaşandır?
 - a) Onlardan biri o birindən daha ümumi olsa
 - b) Mənaları eyni olsa
 - c) Predmetləri dairəsi bərabər olsa
 - d) Hər biri bir cəhətdən ümumi, bir cəhətdən də xüsusi olsa
8. "Namaz" və "vacib", "teist" və "müşrik" arasındakı nisbət?
 - a) Çarpazlaşan - Çarpazlaşmayan
 - b) Tabeli – Çarpazlaşmayan
 - c) Çarpazlaşan – Tabeli
 - d) Tam çarpazlaşan – Çarpazlaşmayan
9. Ümumi məfhumun aid olduğu fərdlərə həmin məfhumun ... deyilir.
 - a) təsəvvür
 - b) məfhum
 - c) predmet
 - d) təsdiq
10. İki məfhumdan hər biri o birinə nisbətən bir cəhətdən daha ümumi, başqa bir cəhətdən də daha xüsusi olsa, onlar arasında hansı əlaqə var?
 - a) Tam çarpazlaşan

- b) Çarpazlaşmayan
- c) Tabeli
- d) Çarpazlaşan

Xülasə

1. Bir "məchul"a tərif verərək onu aydınlaşdırmaq üçün zehindəki "məlum" məfhumlardan istifadə olunmalıdır.
2. Zehindəki mövcud surətlərə "məfhum" deyilir.
3. Predmet – məfhumun aid olduğu nümunədir.
4. Məşhur nəzərə əsasən məfhum iki qisimdir: "fərdi" və "ümumi".
5. Məntiqin işi ümumi məfhumlardır.
6. İki məfhum predmetlərinə görə müqayisə olunsa, onlar arasındakı nisbət 4 haldan xaric deyil: çarpazlaşmayan, çarpazlaşan, tam çarpazlaşan, tabeli.

Suallar

1. Məfhum və predmeti misalla bərabər izah edin.
2. Fərdi və ümumi məfhumu misalla bərabər izah verin.
3. Məntiqçi nə üçün ümumi məfhumlardan danışır?
4. İki məfhum arasındakı dörd nisbəti misalla izah edin.

6-CI DƏRS TƏRİF

Burada məntiqin tərif haqqında müzakitə etməsinin məqsədi, tərifin qaydaları və məntiqi tərif ilə tanış olacağıq.

Tərifdə məntiqin işi

Məntiqin düzgün düşünmə metodu olaraq bir elm kimi, insanın məlumlar toplusundan məchullara düzgün və uğurlu keçid üçün, işlədiyi bütün sahələrdə tövsiyələri var: bir şeyin “nə”liyi, “varlığ”ı və “səbəb”i.

Təsəvvürlər məntiqində və tərif bəhsində məntiq yalnızca, əşyaların “nəliy”inə düzgün cavab vermək metodu haqqında danışır, və müxtəlif nəsnələrə tərif vermək onun öhdəsində deyil. Çünki məntiqin işi yalnızca “düzgün tərif metodu”nu göstərməkdir. Əşyaların tərifi və izahı isə əsas etibarilə, məntiqin mövzu və hədəfindən kənardır.

Tərifin mənası

Tərif – məchul təsəvvürü (yaxud məfhumu) zehindəki məlum təsəvvürlərlə (məfhumlarla) aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Tərifini vermək istədiyimiz təsəvvürə “tərifi verilən”, tərifi verilən təsəvvürün aydınlaşmasına səbəb olan təsəvvürə isə “tərif verən” deyilir. Məsələn, insana tərif verəndə, onu “nitqə malik canlı” kimi izah edirik. Burada insan tərifi verilən, nitq və canlı isə tərif verəndir.

Tərifin məqsədi

Tərifin iki əsas məqsədi var: 1- *tərifi verilən şey haqqında aydın və düzgün təsəvvür yaratmaq* və 2- *onu başqalarından tam və kamil şəkildə ayırmaq*. Düzgün tərif bu iki hədəfi, ya da ən azı ikinci hədəfi təmin etməlidir.

Test

1. Məlum təsəvvürlə vasitəsilə tanınan məchul təsəvvür nə adlanır?
 - a) Tərif verən
 - b) Tərifi verilən
 - c) Nəticə
 - d) Zəruri
2. Hər bir tərif nələrdən təşkil olunub?
 - a) Təsdiqlərdən
 - b) Təsəvvürlərdən

- c) Məlum təsəvvürlərdən
 - d) Məlum təsəvvür və təsdiqlərdən
3. O tərifi düzgündür ki, ...
- a) tərifi verilən şey haqqında kamil təsəvvür yaratsın.
 - b) tərifi veriləni əz azı, digərlərindən ayırsın.
 - c) insanı tərifi verilən şeyin tam mahiyyəti və həqiqəti ilə tanış etsin.
 - d) tərifi verilən şeyin mahiyyəti və həqiqətinin bir hissəsi ilə tanış etsin.
4. Məntiqçinin tərifdə hədəfi ...
- a) düzgün tərifi metodunu təqdim etməkdir.
 - b) məchul bir şeyin tərifi göstərməkdir.
 - c) məlum təsəvvürləri qruplaşdırmaqdır.
 - d) məchul təsəvvürü məlum təsəvvürə çevirməkdir.

Tərifi məntiqi qayda-qanunları

Məntiqçilər düzgün tərifi əldə etmək üçün bir neçə şərtlər təyin etmişlər, onlara riayət etmək tərifi hədəfi üçün zəruridir.

1. *Ehtiva*: Tərifi verən tərifi edilənin bütün predmetlərini ehtiva etməlidir (cəm) və tərifi verən tərifi ediləndən başqalarını kənarlaşdırmalıdır (dəf). Tərifi bu xüsusiyyətə malik olması üçün tərifi verənlə tərifi olunan arasındakı nisbət "tam çarpazlaşan" olmalıdır.
2. *Aydınlıq*: Tərifi verən, məfhum və söz cəhətindən tərifi veriləndən daha aydın olmalıdır. Tərifi zamanı ən mühüm xətalər qeyri-müəyyən və naməlum şəkildə verilən təriflərdir. Buna görə də, məsələn, "alov ruha oxşar sızıqlardır" demək düzgün deyil.
3. *Fərq*: Tərifi verən tərifi verilənlə məfhum və məna cəhətindən fərqli olmalıdır. Tərifi verənlə tərifi verilənin fərqi yalnızca söz cəhətindən olub, məfhum cəhətindən isə eyni mənada olmamalıdır. Məsələn, "insan bəşərdir" desək, bu tərifi həqiqi və məntiqi tərifi deyil, əksinə yalnızca "nominal" və lüğəvi tərifi vdir və lüğət elminə aiddir.
4. *Dairəvilik*: Tərifi "dairəvi" olmamalıdır. Bu elə bir tərifi vdir ki, əvvəla, bu tərifi də tərifi verənin özü tərifi ehtiyacıdır, ikincisi isə, tərifi verənin tərifi də, tərifi veriləndən istifadə olunur və bu da

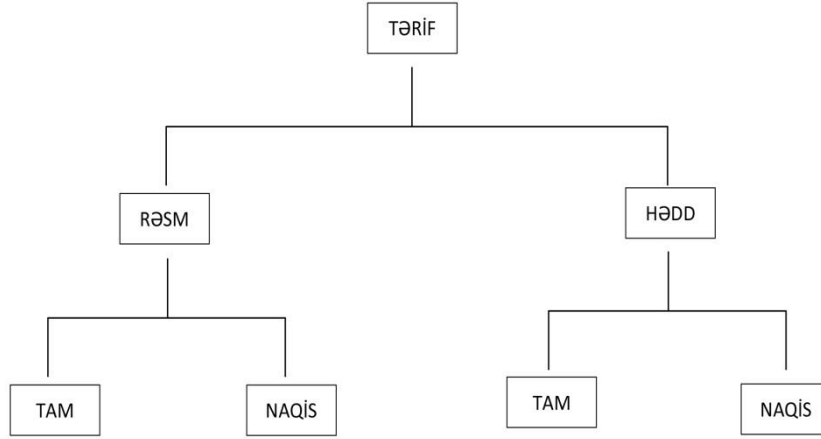
dairəvilikdir. Məsələn: “zaman saatla ölçülən nəsnədir” və “saat zamanı ölçən vasitədir”.

Test

1. “Yuxarı aşağı deyil”, - cümləsində tərifi hansı şərti ödənməyib?
 - a) Dairəvilik var.
 - b) Tərif verən, məfhum cəhətindən tərifi verilənlə fərqli deyil.
 - c) Tərif verən tərifi verilənlə aydınlıq cəhətindən eyni həddədir.
 - d) Tamamilə düzgündür.
2. Tərif verənlə tərifi verilən arasında hansı nisbət olmalıdır?
 - a) Çarpazlaşmayan
 - b) Tam çarpazlaşan
 - c) Çarpazlaşan
 - d) Tabeli
3. Daha ümumi məfhumla tərif vermək ...
 - a) bütün predmetləri ehtiva etmir.
 - b) digərlərini kənarlaşdırmır.
 - c) tərifi verilənin heç bir predmetini əhatə etmir.
 - d) aydınlıq cəhətindən qeyri-müəyyən tərifdir.
4. Daha xüsusi məfhumla tərif vermək ...
 - a) digərlərini kənarlaşdırmır.
 - b) bütün predmetləri ehtiva etmir.
 - c) daha aydın deyil.
 - d) tərifi verilənin heç bir predmetini əhatə etmir.
5. “Cisim üçölçülü bir *materiyadır*”, - tərifi hansı tərifdir?
 - a) Daha ümumi məfhumla tərif edilib.
 - b) Daha xüsusi məfhumla tərif edilib.
 - c) Dairəvi tərifdir.
 - d) Naməlum məfhumla tərif edilib.

Məntiqi tərif

Məntiqi cəhətdən, qeyd olunan dörd şərtin hamısına malik olan tərif yalnız aşağıdakılardır:

“Hədd”lə tərif tərifin ən əsas və ən kamil formasıdır. Burada məqsəd tərfi verilən şeyin həqiqətini bəyan və izah etməkdir. “Rəsm” tərifində əsas məqsəd tərfi verilən şeyin digərlərindən fərqlərini göstərməkdir. Hədd və rəsm hər biri tərfi verilən şey haqqında zehində yaranan təsəvvürün tamlığına görə iki yerə bölünür: tam və naqis. Buna əsasən, tərif 4 qisimdir: tam hədd, naqis hədd, tam rəsm, naqis rəsm.

Test

1. Hansı tərif tərfi verilən şeyin həqiqət və mahiyyətini kamil şəkildə bəyan edir?
 - a) Tam hədd
 - b) Tam rəsm
 - c) Daha ümumi məfhumla tərif
 - d) Tam çarpazlaşan məfhumun predmetləri ilə
2. Ən əsas tərif hansıdır?
 - a) Tam hədd və ta rəsm
 - b) Tam rəsm
 - c) Tam hədd
 - d) Hədd
3. Məntiqi tərifin dörd şərti aşağıdakılardan hansında mövcuddur?
 - a) Tam hədd
 - b) Tam rəsm
 - c) Tam hədd və tam rəsm
 - d) Tam və naqis hədd, tam və naqis rəsm

Xülasə

1. Tərif bəhsində məntiqçinin işi yalnızca, hər hansı bir şeyin “nəliy”i haqqında verilən sualı düzgün cavablandırmaq metodunu göstərməkdir və onun özü əşyalara tərif vermir.
2. Tərif məchul təsəvvürü zehindəki məlum təsəvvürlər vasitəsilə məlumla çevirməkdən ibarətdir.
3. Tərifdə əsas iki məqsəd var: tərfi verilən şey haqqında aydın və düzgün təsəvvür yaratmaq, və onu başqalarından tam və kamil şəkildə ayırmaq.
4. Tərifin məntiqi şərtləri bunlardır: ehtiva, aydınlıq, fərq, dairəvilik.
5. Məntiqi tərif bunlardır: tam hədd, naqis hədd, tam rəsm, naqis rəsm.

Suallar

1. Məchul təsəvvürlərin tərifində məntiqçinin işi nədən ibarətdir?
2. Tərifdə məqsəd nədir?
3. Tərif insanın məchullar haqqında ən əsas suallardan hansına cavab metodu haqqında danışır?
4. Tərifdə nə üçün dörd nisbətdən tam çarpazlaşan variantı ödənməlidir?
5. Tərif nə üçün dairəvi olmamalıdır?
6. Tərif verənlə tərfi verilən nə üçün mənə cəhətindən fərqli olmalıdır?
7. Hədd və rəsm təriflərinin məqsədi nədir?

7-Cİ DƏRS
MƏNTİQİ TƏRİF

Bu dərsdə “beş ümumi” məfhumla, yəni zati olan cins, növ və fəsil anlayınları, qeyri-zati olan xüsusi və ümumi qeyri-zati anlayışları ilə həmçinin bunlar vasitəsilə verilən həd və rəsm tərfi ilə məlumatlanacağıq.

Məntiqi tərifin xüsusi formaları var. Bu formalar olmadan hər hansı bir şeyin “hədd” və “rəsm”i təriflərini vermək mümkün deyil. Məntiqçilərin təyin etdiyi bu formalar aşağıdakı terminlər vasitəsilədir:

Beş Ümumi Məfhum

Məfhum öz predmetlərinin zatını təşkil edərsə, bu zaman ona *zati* (mühüm) məfhum deyilir. Məsələn: “insan”, “canlı”, “nitqə malik” məfhumları öz predmeti olan Zeydə, Samirə və s.-yə nisbətdə *zati* məfhumdur. Məfhum öz predmetlərinin zatını təşkil etməzsə, bu zaman isə ona *qeyri-zati* (qeyri-mühüm) məfhum deyilir. Məsələn, yeriyan və şair məfhumları öz predmeti olan Nadir və Samirə nisbətdə *qeyri-zatidir*.

Zati məfhum ya *növ*dür, ya *cins*, ya da *fəsl*. *Qeyri-zati* isə ya *ümmü*dir, ya da *xüsusi* (xas). Bunlara “*beş ümumi*” məfhum deyilir.

1. **Növ:** elə ümumi məfhumdur ki, hər hansı bir şeyin bütün zat və həqiqətini göstərir. Məsələn, “bu qızıldır”, “o heyvan atdır” dedikdə, qızıl birinci şeyin, at da ikinci şeyin tam həqiqətindən xəbər verir. Deməli, bunun hər ikisi növdür.
2. **Cins:** elə ümumi məfhumdur ki, hər hansı bir şeyin həqiqətinin bir hissəsini göstərir və məfhumca ondan daha genişdir. Məsələn, canlı məfhumu insan və dəvənin həqiqətinin bir hissəsidir və onlardan daha geniş məfhumdur.

Cinslər silsiləsi: Əgər ümumi məfhumlar toplusunu cinslərinə görə dardan daha genişə doğru sıralasaq, bu zaman cinslər silsiləsi yaranır. Məsələn:

insan ← canlı ← bitki ← cisim ← substansiya

Bu silsilədə “canlı” (burada insan da daxil olmaqla bütün heyvanlar) məfhumu *ən yaxın* və substansiya isə *ali* cinsdir. Cisim və bitki isə *orta* cinslər sayılır.

Məntiqçi cinsi başqa cəhətdən də iki qisimə ayırır:

- a) Biləfasilə ümumi bir məfhumdan sonra yer alan yaxın cins. Məsələn, canlı məfhumu insana nisbətdə.

b) Bir-neçə vasitə ilə başqa bir ümumi məfhumdan əvvəl gələn uzaq cins. Məsələn, bitki məfhumu insana nisbətdə.

3. Fəsl: bir növü eyni cinsə daxil olan digər növlərdən ayıran zati məfhumdur. Məsələn, “natiq” (nitqə malik olan) məfhumu “canlı” cinsində insanın canlılığının digər növlərindən fərqlənməsinə səbəb olur.

Fəsilin qisimləri: Qeyd olunduğu kimi, fəsil bir növü digərlərindən ayıran zati məfhumdur. Bu ayırıcılıq xüsusiyyəti iki cürdür:

a) *Yaxın fəsil:* bu fəsil növün onunla yaxın cinsdə ortaq olan növlərdən seçilməsinə səbəb olur. Məsələn, natiq məfhumu insana nisbətdə.

b) *Uzaq fəsil:* bu fəsil isə növü uzaq cinsdə ortaq olan növlərdən fərqləndirir. Məsələn, hissiyyatlı məfhumu insana nisbətdə.

İzah: “Bitki” (inkışaf edən) məfhumu insan üçün uzaq cinsdir. Bu cinsdə at, ağac və şir kimi digər növlər insanla ortaqdır. Hissiyatlı məfhumu insanın ağacdən və digər hissiyatsız cisimlərdən fərqlənməsinə səbəb olur. Deməli, hissiyyatlı məfhumu insan üçün uzaq fəsilədir.

4. Xüsusi qeyri-zati: elə bir məfhumdur ki, bir şeyin əsl mahiyyətindən və həqiqətindən kənardır və eyni halda da yalnız ona xasdır. Məsələn, “gülən” məfhumu insana nisbətdə xüsusi qeyri-zatidir.

5. Ümumi qeyri-zati: elə bir məfhumdur ki, şeyin əsl mahiyyətindən və həqiqətindən kənardır, eyni halda da yalnız ona xas deyil. Məsələn, “yeriyən” məfhumu insana nisbətdə.

Test

1. Hansı variantın olmaması ilə mahiyyətin həqiqəti aradan gedir?

- Qeyri-zati
- Zati
- Ümumi qeyri-zati
- Xüsusi qeyri-zati

2. Hansı variant qeyri-zati məfhumun tərifidir?

- a) Mahiyyətdən xaricdir.
 - b) Mahiyyətə daxildir.
 - c) Mahiyyətin zatını təşkil edir.
 - d) Həqiqəti ayaqda saxlayandır.
3. Hansı variant zatidir?
- a) Növ, cins, qeyri-zati
 - b) Cins, fəsl, xüsusi qeyri-zati
 - c) Xüsusi və ümumi qeyri-zati, növ
 - d) Növ, cins, fəsl
4. Bir növün digər növlərdən fərqlənməsinə səbəb olan nədir?
- a) Fəsl
 - b) Növ
 - c) Cins
 - d) Xüsusi qeyri-zati
5. Müxtəlif mahiyyətləri bir-birindən ayıran qeyri-zati məfhum hansıdır?
- a) Ümumi qeyri-zati
 - b) Xüsusi qeyri-zati
 - c) Fəsl
 - d) Növ
6. Vahid mahiyyətə xas olmayan qeyri-zati məfhumun adı?
- a) Fəsl
 - b) Növ
 - c) Xüsusi qeyri-zati
 - d) Ümumi qeyri-zati
7. Yalnız bir növə aid olan qeyri-zati məfhum?
- a) Növ
 - b) Fəsl
 - c) Ümumi qeyri-zati
 - d) Xüsusi qeyri-zati
8. Bilafasilə bir ümumi məfhumdan sonra gələn ümumi məfhum hansıdır?
- a) Uzaq cins
 - b) Ali cins

- c) Orta cins
d) Yaxın cins
9. Həmişə cinslərin yuxarı istiqamətində ... yer alır.
a) cinslərin cinsi
b) orta cins
c) aşağı cins
d) uzaq cins
10. Substansiya – Cisim – Maye – Su. Bu silsilədə cinslər cinsi nədir?
a) Su
b) Substansiya
c) Cisim
d) Maye
11. “Natiq” və “hissiyatlı” məfhumları insana nisbətə nədir?
a) Yaxın fəsl – Yaxın cins
b) Yaxın fəsl – Uzaq cins
c) Yaxın fəsl – Uzaq fəsl
d) Yaxın fəsl – Orta cins

Məntiqi tərifin metodları

1. Tam hədd: *Yaxın Cins+Yaxın Fəsl*. Məsələn, insan nitqə malik canlıdır.
2. Naqis hədd: *Yaxın Fəsl*. Məsələn, insan nitqə malik varlıqdır. Həmçinin də: *Uzaq Cins+Yaxın Fəsl*. Məsələn, insan nitqə malik cisimdir.
3. Tam rəsm: *Yaxın Cins+Xüsusi qeyri Zati*. Məsələn, insan gülən canlıdır.
4. Tam rəsm: *Xüsusi qeyri Zati*. Məsələn, insan gülən varlıqdır. Həmçinin: *Uzaq Cins+Xüsusi qeyri Zati*. Məsələn, insan gülən cisimdir.

Test

1. Tam hədd və tam rəsm hansı hissələri ortaqdır?
a) Uzaq cins
b) Yaxın cins
c) Yaxın fəsl
d) Xüsusi qeyri-zati

2. Naqis hədd ilə naqis rəsmi ortaq xüsusiyyəti?
 - a) Uzaq cins
 - b) Yaxın fəsl
 - c) Yaxın cins
 - d) Xüsusi qeyri-zati

3. Yaxın fəsl hansı variantda ortaq hissədir?
 - a) Tam və naqis hədd
 - b) Tam rəsm və naqis hədd
 - c) Naqis rəsm və naqis hədd
 - d) Naqis və tam rəsm

4. Tam rəsm ... və ... cəmindən ibarətdir.
 - a) uzaq cins, xüsusi qeyri-zati
 - b) uzaq cins, yaxın fəsl
 - c) yaxın cins, xüsusi qeyri-zati
 - d) yaxın cins, yaxın fəsl

Xülasə

1. "Qeyri-zati" ümumi məfhum elə bir məfhumdur ki, öz predmetlərinin və fərdlərinin həqiqətindən xaricdir. "Zati" məfhum isə predmetlərinin həqiqətindən kənar deyil.
2. Hər bir ümumi məfhum öz predmetlərinə nisbətən ya "zati"dir, ya da "qeyri-zati". Birinci halda, ya zatın bütün hissələrini əhatə edir (növlər), ya da bir hissəsini əhatə edir. Bir hissəsini əhatə edərsə, bunun özü də iki haldan xaric deyil: ya ortaq hissədir (cins), ya da xüsusi hissədir (fəsl). Əgər ümumi məfhum öz predmetlərinə nisbətən, qeyri-zati olsa, bu da iki haldan xaric deyil: ya vahid bir növlərə xasdır (xüsusi qeyri-zati), ya da müxtəlif növlərdə də mövcuddur (ümumi qeyri-zati).
3. Ümumi bir məfhumdan öncə gələn cins "yaxın" cinsdir, bir-neçə vasitə ilə başqa bir ümumi məfhumdan öncə gələn cins isə "uzaq" cinsdir.

4. Fəsl iki cürdür: bir növü yaxın cinsdə ortaq olan növlərdən fərqləndirən “yaxın” fəsl və növü uzaq cinsdə ortaq olan digər növlərdən fərqləndirən “uzaq” fəsl.
5. Tam hədd: yaxın cins+yaxın fəsl. Naqis hədd: uzaq cins+yaxın fəsl, yaxud da yalnızca yaxın fəsl.
6. Tam rəsm: yaxın cins+xüsusi qeyri-zati. Naqis rəsm: uzaq cins+xüsusi qeyri-zati, yaxud da xüsusi qeyri-zati.

Suallar

1. Zati və qeyri-zati ümumi məfhumları misal ilə tərif edin.
2. Beş ümumi məfhumu misalla tərif edin.
3. Ali, aşağı və orta cinsi cinslər silsiləsini nəzərə almaqla tərif edin.
4. Yaxın və uzaq cinsdə məntiqçinin məqsədi nədir?
5. Hədd və rəsmi təriflərin formalarını bəyan edin.

HİSSƏ – 3
TƏSDİQLƏR MƏNTİQİ (1)
FORMASINA GÖRƏ DÜZGÜN ƏQLİ-NƏTİCƏ

III Hissənin Ümumi Hədəfi

Formasına görə düzgün “əqli-nəticə”ni öyrənmək:

1. “Əqli-nəticə” üçün müqəddimə bəhslər (hökm və qisimləri) ilə tanışlıq.
2. “Birbaşa” əqli-nəticə ilə tanışlıq.
3. “Dolayısı” əqli-nəticə ilə tanışlıq.

Giriş

Bildik ki, məntiq düzgün düşünməyi öyrədir və təfəkkür zehnin məchulu məlumə çevirmək səyidir. Bu səy ya tərif vasitəsilə məlum surəti ələ gətirmək, ya da əqli-nəticə ilə yeni bir təsdiqi əldə etmək ilədir. Belə olan halda əgər insan səhv edirsə, məlumdur ki, xəta bu iki sahədə (tərif, əqli-nəticə) olacaq. Məntiq insan zehni xətadan saxlamaq üçün bir elm olduğundan, bu iki sahəni öyrənir. Təsəvvürlər məntiqində düzgün tərif metodunu öyrəndik. İndi də təsdiqlər məntiqində də düzgün əqli-nəticəni öyrənəcəyik. Öyrəndiyimiz kimi, əqli-nəticənin düzgün olması üçün onun həm forması, həm də məzmunu düzgün olmalıdır. Buna görə də təsdiqlər məntiqi iki hissədə böldük. Bu hissədə əqli-nəticəni formasına görə araşdıracağıq.

8-Cİ DƏRS HÖKM VƏ QİSİMLƏRİ

Bu dərəsdə hökm ilə, sadə və mürəkkəb hökmlərin formal quruluşu ilə, hökmün mürəkkəb qisimləri, yenə də hər birinin bölgüləri ilə tanış olacağıq. Həmçinin sadə hökmün subyektinə görə qisimləri, hökmlərin iqrari və inkariyə bölünməsi ilə məlumatlanacağıq.

Hökmün tərifi

Məntiqi cəhətdən bəşərin bütün dəlilləri “hökm”lə qurulur. Bu üzdən, surətinə və formasına görə düzgün “dəlil”, yaxud “əqli-nəticə” haqqında danışmadan öncə, “hökm”ün tərifi və qisimləri ilə tanış olmaq lazımdır.

Hökm – tam xəbəri mürəkkəb sözdən ibarətdir. Məsələn, “Əli ədlətlidir” hökmü kimi.

Hökm tam mürəkkəb sözdür

Məntiqçilər sözləri iki qisimə bölür:

- a) Sadə: elə bir sözdür ki, ya hissəsi yoxdur, məsələn şəxs əvəzliyi olan “o” kimi, ya da əgər hissəsi olsa belə, bu hissəsi onun mənasının hissəsinə dəlalət etmir, məsələn bir şəxsin adı olaraq “Abdulah” sözü kimi. Məntiqçi sadə sözü isim, fel və ədata bölür.
- b) Mürəkkəb: elə bir sözdür ki, əvvəla hissəsi var, ikincisi isə bu hissənin mənası da var. Üçüncüsü isə, onun bu hissəsinin hər biri hədəfli şəkildə nəzərə alınıb, məsələn “gözəl gül”. Mürəkkəb söz iki qisimdir: tam və naqis. Tam mürəkkəb söz kamil mənası olan cümləyə deyilir, hansıki bu sözü eşidən şəxs onun müqabilində sakit dayana bilər, məsələn “O gələcək”. Naqis mürəkkəb isə mənası natamam sözə deyilir və bu sözü eşidən şəxs onun müqabilində sakit qala bilmir, məsələn “mavi səma”.

Hökm tam mürəkkəb xəbəri sözdür

Tam mürəkkəb söz iki qisimə bölünür: xəbəri və qeyri-xəbəri (inşayi).

- a) Tam mürəkkəb xəbəri: elə mürəkkəb sözdür ki, müəyyən həqiqətdən xəbər verir, məsələn “gül gözəldir”.
- b) Qeyri-xəbəri isə, nədənsə xəbər vermir, əksinə sadəcə laraq bir mənə yaradır. Məsələn, əmr, sual, xahiş, arzu kimi cümlələr kimi: “Yaz!”, “O gələcək?”, “Allah eləsin gəlsin!”

Hökmün qisimləri

Hökmün bir çox qisimləri olsa da, burada yalnızca onun bəziləri haqqında danışacağıq. Hökm birinci bölgüdə iki əsas hissəyə bölünür: *sadə* və *mürəkkəb*.

1. Sadə hökm

Sadə hökm elə hökmdür ki, onda bir şeyin başqa bir şeyə nisbət verilməsinə, yaxud bir şeyin başqa bir şeydən alınmasına hökm verilir, məsələn “Əli ədalətlidir” və “Zülm etmək yaxşı şey deyil”.

Hər bir sadə hökm iki tərəfə və bir nisbətə malikdir. Birinci tərəfə “subyekt”, ikinci tərəfə “predikat” və onlar arasındakı nisbətə dəlalət edən şeyə isə rabitə (əlaqə) deyilir. Buna əsasən, “Hava günəşlidir” misalında hava subyekt, günəşli predikat, “dir” şəkilçisi isə hökmün rabitəsidir.

Sadə hökm subyektinə görə aşağıdakı qisimlərə bölünür:

- a) *Fərdi*: subyektini fərdi məfhum olan sadə hökmə deyilir, məsələn, “Kəbə müsəlmanların qibləsidir”.
- b) *Təbii*: subyektini ümumi məfhum olub və predikatı predmetlərinə hökm olunmayan, yaxud aid olmayan sadə hökmə deyilir, məsələn, “İnsan növdür”. Bu hökmlərdə predikat subyektin məfhumuna aiddir və onun predmetləri ilə əlaqəsi yoxdur.
- c) *Qeyri-müəyyən*: subyektini ümumi məfhum olub və həmçinin predikatı onun predmetlərinə aid olan, amma predmetlərinin sayı nəzərdə tutulmayan sadə hökmə deyilir, məsələn, “İnsan şairdir”.
- d) *Müəyyən*: subyektini ümumi məfhum olub və həmçinin predikatı onun predmetlərinə aid olan, amma predmetlərinin sayı nəzərdə tutulan sadə hökmdür, məsələn, “Hər bir insan təfəkkür sahibidir”.

Müəyyən hökmlərdə subyektin predmetlərinin miqdarının “ümumiliy”i (hər, heç) və “xüsusiyyəti” (bəzi) “*kəmiyyət*” adlanır.

Test

1. “*Ey kaş sən azanda qan ağlayaydım, divanə nəğmələrlə nalə edib ağlayaydım*”, - beyti haqqında hansı düzgündür?

- a) Tam mürəkkəb xəbəridir

- b) Tam mürəkkəb qeyri-xəbərdir
c) Sadə hökmdür
d) Şərti hökmdür
2. "İbn Sina filosofdur",- hökmündə, İbn sina və filosof nədir?
a) Subyekt-Predikat
b) Predikat-Subyekt
c) Subyekt-Nisbət
d) Predikat-Nisbət
3. Sadə hökm subyektinə görə neçə qisimə bölünür?
a) Fərdi, qeyri-müəyyən, iqrari, inkari
b) Fərdi, təbii, qeyri-müəyyən, müəyyən
c) İqrari, inkari, xüsusi, ümumi
d) Ümumi iqrari, xüsusi iqrari, ümumi inkari, xüsusi inkari
4. Subyektinin kəmiyyəti məlum olmayan hökm necə adlanır?
a) Fərdi
b) Təbii
c) Müəyyən
d) Şərti
5. "Bu məscidin namaz qılanları 1000 nəfərdir",- hökmü subyektinə görə hansı hökmdür?
a) Fərdi
b) Təbii
c) Müəyyən
d) Qeyri-müəyyən
6. "İnsan özünü ehtiyacsız hiss edəndə tüğyan edir",- hökmü hansı növ hökmdür?
a) Təbii
b) Fərdi
c) Qeyri-müəyyən
d) Müəyyən
7. Subyektinin kəmiyyəti məlum olan hökm necə adlanır?
a) Fərdi
b) Təbii

- c) Müəyyən
d) Qeyri-müəyyən
8. "Ərəb şerlə yaşayır",- cümləsi hansı növ hökmdür?
a) Qeyri-müəyyən
b) Fərdi
c) Müəyyən
d) Təbii
9. "Camaatın bir hissəsi ələ gətirə bildiklərinə inanır",- hökmü hansı hökmdür?
a) Fərdi
b) Təbii
c) Müəyyən
d) Qeyri-müəyyən

2. Mürəkkəb hökm

Şərti: Şərti mürəkkəb hökm elə hökmdür ki, onda iki və daha artıq hökm arasında bağlılığın varlığına, yaxud yoxluğuna hökm olunur. Məsələn, "əgər dağa yağış yağmasa, Dəclə çayı gələn il quruyacaq", "nəinki, insan alimdirsə, o xoşbəxtidir". Hər bir şərti hökm "*məntiqi əsas*"dan (yağış yağmasa) və "*məntiqi nəticə*"dən (dəclə quruyacaq) təşkil olunur.

Şərti hökmdə əgər əsas tərəflə nəticə tərəf arasındakı əlaqə zəruri olsa, onda ona "*zəruri*", yox əgər bu əlaqə zəruri olmasa, onda da "*təsadüfi*" deyilir. Zəruriyə misal olaraq, "Gün başlasa, dünya işıqlanacaq" hökmünü, amma təsadüfiyə "Qarun mal-mülk topladısa, Loğman da hikmət öyrəndi" misalını çəkmək olar.

Təqsimi: Təqsimi mürəkkəb hökmdə məntiqi əsas terminlə məntiqi nəticədən birini varlığı o birinin yoxluğuna səbəb olmasına, yaxud olmamasına hökm olunur. Məsələn, "ədəd ya cütdür, ya da tək", "nəinki, insan ya alimdir, ya da kəndli". Təqsimi mürəkkəb hökmlər də öz növbəsində aşağıdakı qisimlərə bölünür:

- *Həqiqi*: Bu hökmün tərəfləri bir yerdə nə cəm, nə də dəf ola bilir (ədəd cüt, ya da təkdir).
- *Yığılmayan*: Belə hökmün tərəfləri bir yerə yığılmaya (dəf) bilsələr də, amma eyni anda yığıla (cəm) bilmirlər, məsələn, “hər bir kağız ya ağdır, ya da qara”.
- *Yığılan*: Belə hökmün tərəfləri bir yerə yığılmaya bilməsələr də, amma eyni anda yığıla bilirlər, məsələn, “əməlin mükafatı ya dünyadadır, ya da axirətdə”.

Hökmdəki nisbətə görə onun qisimləri

1. *İqrari*: “Ədalət gözəldir”, “insan ya azaddır, ya qul”, “əgər qərbin günəşi çıxsın, aləm ədalətə bürünəcək”.
2. *İnkari*: “Zülmün daimi deyil”, “nəinki, tələbə ya alimdir, ya da təqvalı”, “nəinki, insan ehtiyacsız olsa, mütləq tüğyankardır”.

Hökmə iki tərəfin bir-birinə nisbətinin iqrar və inkar olunmasına onun “*keyfiyyət*”i deyilir. Sadə hökmə kəmiyyətlə keyfiyyəti nəzərə alsaq, müəyyən hökm aşağıdakı dörd qismə bölünər:

- *Ümumi iqrari*: “bütün insanlar təfəkkür sahibidir”
- *Xüsusi iqrari*: “bəzi insanlar şairdir”
- *Ümumi inkari*: “heç bir insan daş deyil”
- *Xüsusi inkari*: “bəzi insanlar alim deyil”

Test

1. Aşağıdakılardan hansı, hökmün keyfiyyətidir?
 - a) Ümumi
 - b) İqrar
 - c) Nisbət
 - d) Şərtlik
2. “Kim keçmişdən bir şey öyrənməsə, heç bir müəllimdən də nəşə öyrənə bilməz”, - hökmü formasına görə hansı növ hökmdür?
 - a) Sadə

- b) Şərti
c) Tam mürəkkəb qeyri-xəbəri
d) Mürəkkəb
3. "Hava buludlu olsa, yağış yağacaq", - hökmündə nəticə termin nədir?
a) Hava buludlu olsa
b) Yağış yağacaq
c) Buludluluq
d) Yağış
4. "Əgər yağış yağmasa, bağıın məhsulu bol olmayacaq" və "nəinki, əgər kağız qara deyilsə, onda ağdır", - hökmləri hansı növdür?
a) İqrari-İqrari
b) İnkari-İnkari
c) İqrari-İnkari
d) İnkari-İqrari
5. Təqsimi hökmlərin qisimləri hansılardır?
a) Təsadüfi, zəruri
b) Yığılan, yığılmayan
c) Yığılan, həqiqi, yığılmayan
d) Yığılmayan, həqiqi
6. Hansı variant həqiqi təqsimi hökm haqqında düzgündür?
a) İki tərəfin yığılması qeyri-mümkün, yığılmaması isə mümkündür.
b) Hər ikisi qeyri-mümkündür.
c) Öncəki variantın əksi.
d) Yığılmaması qeyri-mümkün, yığılması isə mümkündür.
7. "Ədəd ya cüt, ya da təkdir", - hökmü hansı növdür?
a) Fərdi
b) Həqiqi təqsimi
c) Şərti
d) Yığılmayan təqsimi
8. Hansı hökmdə, iki tərəfin cəm olunması qeyri-mümkün, dəf olması isə mümkündür?
a) Yığılmayan təqsimi
b) Həqiqi təqsimi

- c) Yığılan təqsimi
d) Şerti
9. "Sadə söz ya isimdir, ya da ədat",- hökmü aşağıdakılardan hansıdır?
a) Həqiqi təqsimi
b) Yığılmayan təqsimi
c) Yığılan təqsimi
d) Təsadüfi təqsimi
10. Hansı variant həqiqi təqsimidir?
a) Dəlalat ya psixolojidir, ya da şərti
b) Hökm ya iqraridir, ya da inkari
c) Substansiya ya cisimdir, ya da canlı
d) Söz ya xəbəri mürəkkəbdir, ya da qeyri-xəbəri (inşayi)
11. "Günəş çıxanda gün başlayır",- hökmü hansı növ hökmdür?
a) Sadə
b) Şerti
c) Həqiqi təqsimi
d) Yığılan təqsimi
12. "Bu adam ya ağdərili, ya da qaradərili",- hökmü necə?
a) Sadə
b) Şerti
c) Həqiqi təqsimi
d) Yığılmayan təqsimi

Xülasə

1. Hökm tam mürəkkəb xəbəri sözdən ibarətdir.
2. Hökm ilkin bölgədə sadə və mürəkkəbə bölünür. Sadə hökmdə predikatın subyektə aid olunmasına, ya da olunmamasına hökm olunur. Şerti hökmdə əsas və nəticə termin arasındakı bağlılığın olması, ya da olmamasına hökm olunur.
3. Sadə hökm subyektinə görə fərdi, təbii, qeyri-müəyyən və müəyyən qsiimlərinə bölünür.
4. Subyektin predmetləri miqdarı kəmiyyət, hökmün iqrar, yaxud inkariliyi isə keyfiyyət adlanır.

5. Mürəkkəb hökm ya şərtidir, ya da təqsimi.
6. Şərti hökm ya zəruridir, ya təsadüfi, təqsimi isə üç yerə bölünür: həqiqi, yığılmayan, yığılan.

Suallar

1. Hökmə tərif verin və izah edin.
2. Sadə hökmləri qisimlərini subyektinə görə sadalayın.
3. Müəyyən hökmlərin qisimlərini misalla izah edin..
4. Zəruri və təsadüfi şərti hökmü misalla bəyan edin.
5. Həqiqi, yığılan və yığılmayan hökmləri göstərin.

9-CU DƏRS
BİRBAŞA ƏQLİ-NƏTİCƏ

Bu dərsdə əqli-nəticə haqqında danışacağıq. Onun birbaşa qisimi ilə, qayda-qanunları ilə, ziddiyyət, əks, dəyişmə və çevirmə ilə tanış olacağıq. Onlardan alınan hökmlərin hansı şəraitdə doğru, yaxud yalan olması ilə məlumatlanacağıq.

“Əqli-nəticə” yeni təsdiqi bir bilik əldə etmək üçün zehnin səyindən ibarət təfəkkür formasıdır. Yeni təsdiq bəzən bir hökmlə, bəzən isə bir-neçə hökmü bir-birinin kənarında yerləşdirməklə əldə olunur. Əgər hər hansı bir təsdiq yalnızca bir hökmdən çıxarılsa, onda bu əqli-nəticə “birbaşa” adlanır. Birbaşa əqli-nəticə ümumi bir bölgədə üç qisimə bölünür: *kvadrat üsulu*, *dəyişmə* və *çevirmə*.

1. Kvadrat Üsulu

Kvadrat dörd qisimdən ibarətdir: *ziddiyyət*, *əks*, *qismən-əks*, *tabeli*. Bunların hamısında verilən hökm ilə nəticə hökm sibyeht və predikatda eynidirlər, amma kəmiyyət, keyfiyyətdə fərqlidirlər.

Zidd: iki hökm subyeht və predikatda eyni, kəmiyyət və keyfiyyətdə fərqli olsa, onlara zidd hökmlər deyilir. Məsələn, “bütün insanlar canlıdır” və “bəzi insanlar canlı deyil”. İki zidd hökmdən biri həmişə doğru, o biri yanlışdır. Buna görə də, iki zidd hökmdən birinin doğruluğundan o birinin yanlışlığı, yanlışlığından da doğruluğu alınır.

İki zidd hökm həmişə bir neçə şeydə bərabər və üç ünsürdə isə fərqli olmalıdırlar. Fərqlər bunlardır: kəmiyyət, keyfiyyət və cəhət.

Buna əsasən, dörd “müəyyən” sadə hökmdən həmişə ümumi iqrari ilə xüsusi inkari və ümumi inkari ilə də xüsusi iqrari arasında aşağıdakı 8 vəhdəti qorumaqla ziddiyyət yaranır:

1. Subyehtdə vəhdət: məsələn, “gül gözəldir” və “gül gözəl deyil”. Amma “Səma mavidir” və “Gül mavi deyil” hökmləri zidd deyillər. Çünki onların subyehtləri eyni deyil.
2. Predikatda vəhdən: məsələn, “cəngəllik yaşıldır” və “cəngəllik yaşıl deyil”. Buna görə, “bu gün hava günəşlidir” və “bu gün hava buludlu deyil” hökmləri zidd deyil, çünki predikatları bərabər deyil.
3. Şərtin vəhdəti: məsələn, “İnsan çalışmaq şərti ilə müvəffəqdir” və “insan çalışmaq şərti ilə müvəffəq deyil”. Amma “istedadından istifadə edən insan inkişaf edir” və “istedadından istifadə etməyən inkişaf inkişaf etməz” hökmləri zidd hökmlər deyil.

4. Nisbətdə vəhdət: məsələn, “gül ağaca nisbətdə kiçikdir” və “gül ağaca nisbətdə kiçik deyil”. “Qələb kitaba nisbətən yüngüldür” hökmü ilə “qələm sapa nisbətdə yüngül deyil” hökmü zidd deyil. Çünki bu iki hökmdə nisbət vəhdəti yoxdur.
5. Hissə və tamda vəhdət: məsələn, “bütün səhra yaşıllıqdır” və “səhra başdan ayağa yaşıl deyil”. Amma “cəngəlin bir hissəsi yaşıldır” və “cəngəllik tamamilə yaşıl deyil” arasında ziddiyyət yoxdur, onlar subyektin hissə və tamlığında bərabər deyillər.
6. Aktual və potensiallıq vəhdəti: məsələn, “Əli hal-hazırda aktual olaraq həkimdir” və “Əli hal-hazırda həkim deyil”. Ancaq “çiçək potensial olaraq meyvədir” və “çiçək hal-hazırda meyvə deyil” hökmləri zidd deyil. Onlarda aktuallıq və potensial eyniliyi saxlanılmayıb.
7. Məkanda vəhdət: məsələn, “mömin dünyada zindadır” və “mömin dünyada zindanda deyil”. “Quş səmada gözəldir” və “quş qafəsdə gözəl deyil” isə zidd hökmlər deyil, çünki subyektin məkanının vəhdəti qorunub saxlanmayıb.
8. Zamanda vəhdət: məsələn, “hava bu gün istidi” və “hava bu gün isti deyil”. Amma “ağac yazda yaşıl olur” və “ağac payızda yaşıl olmur” isə bir-birinə zidd deyil. Subyektlərin hansı zamanda olması eyni vaxtda deyil.

Test

1. İki zidd hökm ...
 - a) hər ikisi yanlışdır
 - b) hər ikisi düzgündür
 - c) kəmiyyət və keyfiyyətdə fərqlidirlər
 - d) subyekt və predikatda fərqlidirlər
2. “Ramazan ayında oruc vacibdir” və “Şəvval ayında oruc vacib deyil”,- hökmlərindən hansı vəhdətə riayət olunmayıb?
 - a) Zaman
 - b) Nisbət

- c) Şərt
d) Tam və hissə
3. “Bütün ermənilər potensial olaraq təcavüzkardır”,- hökmünün ziddi hansıdır?
a) Bütün təcavüzkərlər potensial olaraq ermənidir.
b) Bütün təcavüzkərlər hal-hazırda erməni deyillər.
c) Bəzi ermənilər aktual olaraq təcavüzkərdir.
d) Bəzi ermənilər potensial olaraq təcavüzkərdə deyillər.
4. Xüsusi inkari hökmün ziddi nədir?
a) Xüsusi inkari
b) Ümumi inkari
c) Xüsusi iqrari
d) Ümumi iqrari
5. İki hökm həm kəmiyyətdə, həm də keyfiyyətdə fərqli olsa, onlar arasında hansı əlaqə var?
a) Əks
b) Zidd
c) Qismən əks
d) Tabeli

Əks: iki hökm subyekt və predikatda eyni olub, ancaq biri iqrari, digəri inkaridirsə, onlara əks hökmlər deyilir. Məsələn, “hər bir insan canlıdır” və “heç bir insan canlı deyil”. İki əks hökmün hər biri eyni anda doğru ola bilməz. Buna əsasən, onlardan birinin yanlışlığından o birinin doğruluğunu almaq olmasa da, amma birinin doğruluğundan o birinin yanlışlığını almaq olur. Bəşaqə sözlə, iki əks hökmün hər ikisi eyni anda düzgün ola bilməz, amma yanlış ola bilərlər.

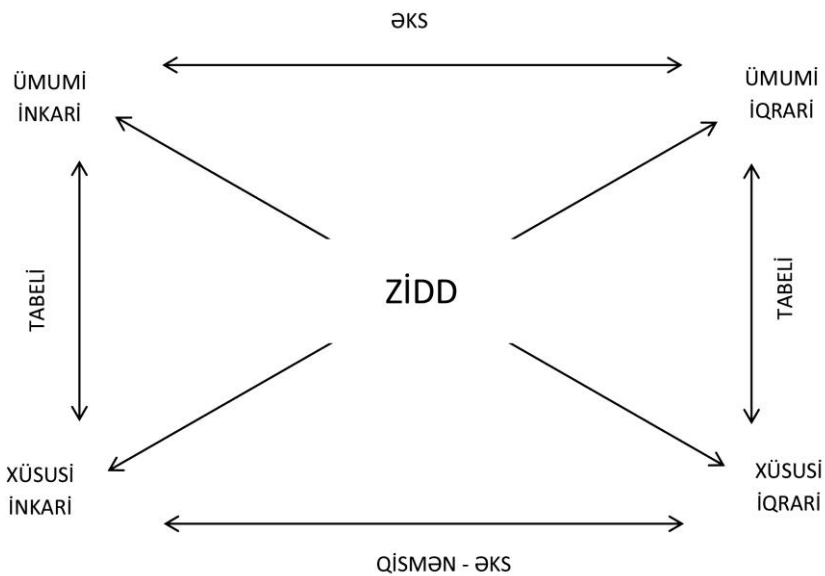
Qismən-əks: iki xüsusi hökm subyekt və predikatda eyni olub, biri iqrari, o biri isə inkari olsa, onlara qismən-əks hökmlər deyilir. Məsələn, “bəzi quşlar köçəridir” və “bəzi quşlar köçəri deyil”. İki hökm arasında belə bir əlaqə olsa, əgər onlardan biri yalan olsa, digəri doğrudur, amma birinin

doğruluğundan digərinin yanlışlığını almaq olmur. Çünki hər biri yanlış ola bilər.

Tabeli: iki hökm subyek, predikat və keyfiyyət baxımından eyni olub, amma biri ümumi, o biri isə xüsusi olsa onlara tabeli hökmlər deyilir. Məsələn, “bəzi insanlar azaddır”, “bütün insanlar azaddır”. Bu əlaqədə həmişə ümuminin doğruluğundan xüsusunin doğruluğu və xüsusunin yanlışlığından ümuminin yanlışlığı alınır. Amma ümuminin yanlışlığından xüsusunin yanlışlığı və xüsusunin doğruluğundan ümuminin doğruluğu alınmır.

Bu dörd qisimə adətən kvadrat üsulu deyilir və sadəlik üçün aşağıdakı kimi göstərilir:

Test

1. Hansı variant əks hökmlər haqqında doğrudur?
 - a) Yığılması və yığılmaması mümkündür.
 - b) Yığılması qeyri-mümkün, yığılmaması mümkündür.
 - c) Hər ikisi qeyri-mümkündür.
 - d) İkinci variantın əksi.
2. İki əks hökm haqqında hansı doğrudur?
 - a) Kəmiyyətdə fərqlilik
 - b) Keyfiyyətdə fərqlilik

- c) Subyektdə fərqlilik
d) Predikatda fərqlilik
3. Aşağıdakılardan hansının ziəksi ola bilməz?
- a) Heç bir üçbucaq düzbucaqlı deyil.
b) Allahdan başqa heç bir məbud yoxdur.
c) Sədi Şirazi "Gülüstan" əsərinin müəllifidir.
d) Hər bir üçbucağın üç tərəfi var.
4. Yalan hökmün ziddi və əksi hansılardır?
- a) Doğru-doğru
b) Doğru-yalan
c) Doğru-doğru, yaxud yalan
d) Yalan-doğru

2. Dəyişmə

Birbaşa əqli-nəticələrin bir növü də "dəyişmə"dir. Dəyişmə bir hökmün iki tərəfini dəyişmək mənasındadır. Burada, əgər verilən hökm doğru olsa, onun dəyişməsi də doğrudur. Qeyd olunduğu kimi, məntiqi cəhətdən bir hökm doğru olsa, onun dəyişməsi də doğrudur, yalan olsa, dəyişməsi yalandır. Dəyişmə iki qisimdir: *müstəvi dəyişmə* və *zidd dəyişmə*.

Müstəvi dəyişmə: bir hökmün tərəflərinin yerini dəyişib keyfiyyətini saxlasaq, ona müstəvi dəyişmə deyilir və verilən hökm doğrudursa, onun müstəvi dəyişməsi də doğru olacaq. Burada doğruluğu qoruyub saxlamaq bəzi müəyyən hökmlərdə kəmiyyətin dəyişməsinə səbəb olur. Buna əsasən, müəyyən hökmlərin müstəvi dəyişməsi aşağıdakı şəkildədir:

- Ümumi iqrarının dəyişməsi üsusi iqraridir. Məsələn, verilən hökm: "hər bir insan canlıdır" və onun dəyişməsi: "bəzi canlılar insandır".
- Xüsusi iqrarının dəyişməsi həmişə xüsusi iqraridir. Məsələn, verilən: "bəzi insanlar ağdır", dəyişməsi: "bəzi ağlar insandır".
- Ümumi inkarının dəyişməsi ümumi inkaridir. Məsələn, verilən: "heç bir insan daş deyil", dəyişməsi: "heç bir daş insan deyil".
- Xüsusi inkarının formal cəhətdən müstəvi dəyişməsi yoxdur, yəni ondan həmişə dəyişmə almaq olmur. Çünki bəzi yerlərdə onun

dəyişməsi doğru olsa da, amma bu həmişə belə deyil. Məsələn, “bəzi heyvanlar quş deyil”, hökmündən “bəzi quşlar heyvan deyil” nəticəsini almaq olmaz.

Zidd dəyişmə: bu növ dəyişmədə iki metod var və məntiqi cəhətdən hər biri düzgündür:

Müvafiq: bu qaydada əvvəlcə subyekt və predikat öz ziddlərinə çevrilir, sonra isə yerləri dəyişilir və verilən hökmün keyfiyyəti və doğruluğu saxlanılır. Müvafiq dəyişmə kəmiyyətinə görə tamamilə müstəvi dəyişmənin əksinədir. Buna əsasən, müəyyən hökmlərdə müvafiq dəyişmələr aşağıdakı kimidir:

- Ümumi iqrarın “müvafiq” dəyişməsi ümumi iqraridir. Məsələn, “hər bir insan canlıdır” hökmünün müvafiq dəyişməsi “hər bir qeyri-canlı qeyri-insandır” hökmüdür.
- Ümumi inkarın dəyişməsi həmişə doğru xüsusi inkaridir. Məsələn, “heç bir insan ağac deyil” və “bəzi qeyri-ağaclar qeyri-insan deyil”.
- Xüsusi inkarın dəyişməsi həmişə doğru xüsusi inkaridir. Məsələn, “bəzi insanlar ağ deyil” və “bəzi qeyri-ağlar qeyri-insan deyil”.
- Xüsusi iqrarın müvafiq dəyişməsi həmişə olmur. Çünki bəzi yerlərdə onun dəyişməsi doğru olsa da, amma bu həmişə belə olmur. Məsələn, “bəzi qeyri-insanlar canlıdır” hökmündən heç də “bəzi qeyri-canlılar insandır”, ya da “bütün qeyri-canlılar insandır” nəticəsini almaq olmaz.

Müxalif: bu qaydada isə, predikatin ziddi subyektin, subyektin özü isə predikatın yerinə qoyulur və keyfiyyət və doğruluq saxlanılır. “Müxalif” dəyişmədə kəmiyyət elə “müvafiq” dəyişmədə olduğu kimidir. Buna əsasən, müəyyən hökmlərin müxalif dəyişməsi aşağıdakı kimidir:

- Ümumi iqrari - ümumi inkari: “hər bir insan canlıdır” - “heç bir qeyri-canlı insan deyil”.
- Ümumi inkari - xüsusi iqrari: “heç bir insan ağac deyil” - “bəzi qeyri-ağaclar insandır”.
- Xüsusi inkari - xüsusi iqrari: “bəzi insanlar ağ deyil” - “bəzi qeyri-ağlar insandır”.

- Xüsusi iqrari hökmün həmişə müxalif dəyişməsi olmur. Məsələn, “bəzi qeyri-insanlar canlıdır” hökmündən “bəzi qeyri-canlılar qeyri-insan deyil”, ya da “heç bir qeyri-canlı qeyri-insan deyil” nəticəsini almaq olmur.

Test

1. Müsətəvi dəyişmədə ... subyekt və predikatın yeri dəyişilir.
 - a) doğruluqda fərqliliklə
 - b) keyfiyyətdə fərqliliklə
 - c) doğruluq və keyfiyyətin saxlanması ilə
 - d) kəmiyyət və keyfiyyətin saxlanması ilə
2. “Hər bir aksiom bilik məlumdur”,- hökmünün müstəvi dəyişməsi hansıdır?
 - a) Bəzi məlumlar aksiom deyil
 - b) Bəzi məlumlar aksiomdur
 - c) Hər bir məlum aksiomdur
 - d) Hər bir məlum aksiom deyil
3. Xüsusi iqrari hökmün müstəvi dəyişməsi nədir?
 - a) Ümumi iqrari
 - b) Ümumi inkari
 - c) Xüsusi iqrari
 - d) Xüsusi inkari
4. “Heç bir topaq ağacda deyil”,- hökmünün müstəvi dəyişməsi?
 - a) Heç bir ağac yerdə deyil.
 - b) Ağacda olan heç bir şey torpaqda deyil.
 - c) Bütün ağaclar yerdədir.
 - d) Bəzi ağaclar yerdə deyil.
5. “hər bir qoca cavan olub”,- hökmünün müstəvi dəyişməsi?
 - a) Bəzi cavanlar qoca olub.
 - b) Bəzi cavanlar qoca olmayıb.
 - c) Cavan olanların bəziləri qocadır.
 - d) Bütün cavanlar qoca olub.

6. "Hər bir gül gözəldir", - hökmünün müxalif dəyişməsi hansıdır?
- Heç bir qeyri-gözəl gül deyil.
 - Hər bir qeyri-gözəl güldür.
 - Bəzi qeyri-gözəllər gül deyil.
 - Bəzi qeyri-gözəllər güldür.
7. "Hər bir zalım daşürəklidir", - hökmünün müvafiq dəyişməsi hansıdır?
- Hər bir qeyri-daşürəkli zalımdır.
 - Hər bir qeyri-daşürəkli qeyri-zalımdır.
 - Bəzi qeyri-daşürəklilər zalımdır.
 - Bəzi qeyri-daşürəklilər qeyri-zalımdır.

3. Çevirmə

Birbaşa əqli-nəticənin bu növü əslində dəyişmələrə tabedir. Çevirmə bir hökmün elə çevrilməsidir ki, verilən hökm doğru olsa, onun çevirməsi də doğrudur. Çevirmədə hökmün tərəfləri öz yerində qalır və üç qisimdir: subyektin çevirməsi, predikatın çevirməsi və iki tərəfli çevirmə.

Subyekt çevirməsi: bu çevirmədə subyekt, kəmiyyət və keyfiyyət öz ziddinə çevrilir, predikat isə dəyişmir.

- Ümumi iqrarının bu çevirməsi xüsusi inkaridir. Məsələn, "hər bir insan öləcək" – "bəzi qeyri-insanlar ölməyəcək".
- Ümumi inkari - xüsusi iqrari: "heç bir dəmir qızıl deyil" - "bəzi qeyri-dəmirilər qızıldır".
- Xüsusi iqrari və xüsusi inkarının bu çevirməsi yoxdur.

Predikat çevirməsi: burada isə predikatla keyfiyyət öz ziddinə çevrilir, amma subyektlə kəmiyyət dəyişmir və verilən hökm doğrudursa, alınan da doğrudur.

- Ümumi iqrari - ümumi inkari: "hər bir metal elektrik keçirir" – "heç bir metal elektrik keçirməyən deyil".
- Ümumi inkari - ümumi iqrari: "heç bir su möhkəm deyil" - "hər bir su qeyri-möhkəmdir".

- Xüsusi iqrari - xüsusi inkari: “bəzi canlılar insandır” - “bəzi canlılar qeyri-insan deyil”.
- Xüsusi inkari - xüsusi iqrari: “bəzi mədən daşları qızıl deyil” - “bəzi mədən daşları qeyri-qızıldır”.

İkitərəfli çevirmə: subyekt, predikat və kəmiyyət öz ziddinə çevrilir, keyfiyyət və doğruluq isə saxlanılır.

- Ümumi iqrari - xüsusi iqrari. “Hər bir metal elektriki keçirir” - “bəzi qeyri-metallar elektriki keçirmir”.
- Ümumi inkari - xüsusi inkari. “Heç bir dəmir qızıl deyil” - “bəzi qeyri-dəmirələr qeyri-qızıl deyil”.
- Xüsusi iqrari və xüsusi inkarının çevirməsi həmişə olmur.

Test

1. “Hər bir insan öləcəkdir”, - hökmünün subyekt çevirməsi necədir?
 - a) Bəzi qeyri-insanlar öləcək.
 - b) Bəzi qeyri-insanlar ölməyəcək.
 - c) Qeyri-insanların hamısı öləcək.
 - d) Heç bir qeyri-insan ölməyəcək.
2. “Hər bir metal elektriki keçirir”, - hökmünün predikat çevirməsi hansı variantdır?
 - a) Heç bir metal elektrik keçirməz deyil.
 - b) Bəzi metalla elektrik keçirməzdir.
 - c) Bəzi metallar elektrik keçirməz deyil.
 - d) Bütün metallar elektrik keçirməzdir.
3. “Heç bir insan daş deyil”, - hökmünün ikitərəfli çevirməsi hansıdır?
 - a) Bəzi qeyri-insanlar qeyri-daşdır.
 - b) Bəzi qeyri-insanlar qeyri-daş deyil.
 - c) Bütün qeyri-insanlar qeyri-daşdır.
 - d) Heç bir qeyri-insan qeyri-daş deyil.
4. Çevirmənin qaydaları ... qaydaları kimidir.
 - a) dəyişmənin
 - b) əksin

- c) ziddin
- d) tabelinin

Xülasə

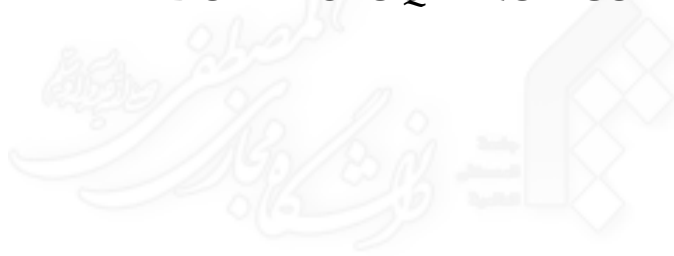
1. Birbaşa əqli-nəticə zehnin bir hökmdən yeni bir hökm almasıdır və üç qisimə bölünür: kvadrat üsulu, dəyişmə və çevirmə
2. Kvadrat üsulunun özü dörd qisimdir: zidd, əks, qismən-əks və tabeli.
3. Zidd hökmlərdə bir hökmün doğruluğundan o birinin yanlışlığı, yanlışlığından isə doğruluğu alınır. Əksdə birinin doğruluğundan o birini yanlışlığını alınır, amma əksi düzgün deyil. Qismən əksdə ümuminin doğruluğundan xüsusinin yanlışlığını, xüsusinin yanlışlığından da ümuminin doğruluğunu almaq olur. Tabelidə isə birinin yanlışlığından o birinin doğruluğunu almaq olur, amma bunun əksi alınmır.
4. Əgər bir hökm doğru olsa, onun üç (subyekt, predikat və ikitərflə) doğru çevirməsi olur və hər bir doğru olan xüsusi hökmdən də yalnız predikatın çevirməsini nəticə almaq olar.

Suallar

1. Birbaşa əqli-nəticəni misalla tərif edin.
2. Ziddi misalla tərif verin.
3. Zidd hökmlərdə vəhdət və fərq nədədir?
4. Əksi tərif edin, onun doğru-yanlışlıq qaydasını yazın.
5. Tabeli və onun qaydası nədir?
6. Qismən-əksi izah edin və qaydasını deyın.
7. Müəyyən hökmlərin müstəvi dəyişməsi hansılardır?
8. Müəyyən hökmlərin zidd dəyişməsi (müvafiq və müxalif) necədir?
9. Doğru bir hökmün subyekt, predikat və ikitərflə çevirməsinin məntiqi formallığı necədir?
10. Çevirmənin qaydaları hansılardır?

10-CU DƏRS
DOLAYISI ƏQLİ-NƏTİCƏ

Bu dərsdə əqli-nəticənin dolayısı növü ilə tanış olacağıq. Onun növləri olan induksiya, analogiya və deduksiya haqqında danışacağıq. Deduksiyanın orta terminli qisimi, onun 4 fiquru haqqında qısa məlumat alacağıq və hissələri ilə tanış olacağıq. İnduksiya və analogiyanın qisimlərinə qısa nəzər salacağıq.

“Dolayısı” əqli-nəticə bir neçə münasib hökmdən məntiqi qaydalara uyğun yeni bir təsdiqi biliyin alınmasıdır. Bu əqli nəticə formasına görə üç qisimdir: *deduktiv, induktiv və analogi*.

1. İnduksiya

İnduksiya lüğətdə axtarmaq, araşdırmaq deməkdir. Amma bir termin olaraq elə əqli-nəticədir ki, onda, zəhin bir neçə xüsusi hökmdən ümumi nəticə çıxarır. Məsələn, “1960-cı ildə dünyada müharibələrin yayılması hərbinin inkişafına səbəb oldu, 1970-ci ildə də və 1980-ci ildən bu yana da həmçinin bunun şahidi olduq”. Bu deyilənlər toplusundan nəticə alırıq ki, müharibə meydanlarının qızışması həmişə hərbinin inkişafına səbəb olur. Bu əqli-nəticə formasına görə induksiya. İnduksiya iki cürdür:

Tam induksiya: bir toplunun bütün fərdlərini təcrübə edərək ümumi bir qanun almaq tam induksiya. Məsələn, əgər bir məktəbin bütün şagirdlərini yoxlasaq və onların hamısının savadlı və istedadlı olduğunu görsək, bu zaman hökm edirik ki, bu məktəbin bütün şagirdləri savadlıdır. Belə bir təsdiq biliyi tam induksiyanın nəticəsidir. Buna əsasən, tam induksiya yalnızca, bütün fərdləri təcrübə oluna bilən məhdud sayda olan topluda mümkündür. Məlumdur ki, bu cür tam induksiya nətivə yəqinidir.

Natamam (naqis) induksiya: məhdud sayda təcrübədən sonra təcrübə olunmamış fərdlərə də şamil edilən ümumi bir qanun çıxarmaqdan ibarətdir. Məsələn, bir şəhərin əhalisinin bir hissəsinin müəyyən xüsusiyyətə malik olduğunu müşahidə edirik və bütün əhalinin istisnasız olaraq həmin xüsusiyyətə malik olduğunu deyirik. Natamam induksiya təcrübi və bir elmlərdə mühüm rola malik olsa da, amma nəticənin yəqini olma cəhətindən etibarsızdır. Çünki məhdud sayda nümunənin müşahidə olunmasından bütün nümunələr üçün qəti bir hökm əldə etmək olmaz. Buna görə də, məntiqdə deyilir ki, natamam induksiyanın nəticəsi zənni və ehtimalidir.

2. Analogiya

Analogiya bir hökmü aralarındakı oxşarlığa əsasən bir subyektdən başqa bir subyektə köçürməkdən ibarətdir. Hökmün bir subyektdən başqa bir subyektə köçürülməsinin səbəbi onlar arasındakı müəyyən şeydə olan oxşarlıqdır. Məsələn, “əgər quruluş insanların bəzi hissələrinə və etirazlarına azadlıq verməsən, bu, cəmiyyətin partlayışına gətirib çıxarar, çünki bu buxar qazanına bənzər, belə ki, onun qapağı tam bağlı olsa, axırda partlayacaq”. Bu analogiyada buxar qazanının hökmü cəmiyyətdəki quruluşa (onlar arasındakı oxşarlığa görə) ötürülmüşdür.

Hər bir analogi əqli-nəticənin dörd sütunu var: birinci subyekt, ikinci subyekt, əlamət və hökm.

Buxar qazanı bu misalda birinci subyekt, quruluş ikinci subyektdir. Məhdud tutum əlamət, partlayış isə hökmdür.

Əqli-nəticənin üç növü arasında analogiya ən zəifi və ən dəyərsizidir. Ona görə ki, bu növ əqli-nəticədə heç bir şəkildə məlum deyil ki, birinci hökmdə oxşar əlamət həqiqətən də hökmün subyektə nisbət verilməsinin səbəbidir ya yox? Buna görə də, belə deyə bilərik: tam induksiya və “deduksiya”nın (sonrakı dərs) nəticəsi yəqinidir, natamam induksiya zənn hasil edir, analogiya isə ehtimala, ya da zəif zənnə səbəb olur.

Natamam induksiyada nəticənin zənni və analogiyada ehtimalı olmasının sirri induksiyada təkrarın olmasıdır, belə ki, təkrar ehtimallar toplusuna, yəni zənnə səbəb olur, amma analogiyada təkrar olmamasıdır, buna görə də sadəcə ehtimal, yaxud zəif zənnədən əlavə heç bir şey vermir.

Test

1. “Əli savadlıdır, çünki onun qardaşı Hüseyn savadlıdır”,- əqli-nəticəsi formasına görə hansı növdür?
 - a) Analogiya
 - b) Natamam induksiya
 - c) Deduksiya
 - d) Tam induksiya
2. Yetişiş və şirin bir qarpızı bazara çıxaran və bununla digər qarpızların da yaxşı olduğunu deyən satıcı, əslində hansı növ əqli-nəticəsindən istifadə edir?

- a) Natamam induksiya
 - b) Analogiya
 - c) Deduksiya
 - d) Tam istiqra
3. Bir məktəbdə bütün şagirdləri bir-bir yoxlayaraq sonra da hökm versələr ki, bu məktəbin bütün şagirdlərində göz zəifliyi xəstəliyi var, bu zaman alınan nəticə hansı növ əqli-nəticə əsasında?
- a) Natamam induksiya
 - b) Tam induksiya
 - c) Analogiya
 - d) Deduksiya

3. Deduksiya

Aristotel məntiqində ən əsas və ən etibarlı əsaslandırma “deduktiv” əqli-nəticədir. Çünki deduksiyanın nəticəsi həmişə yəqinidir. Amma induksiya və analogiyanın verdiyi nəticə isə (iki yerdən və xüsusi şərtlərdən başqa) zənnidir.

Deduksiya həmişə “iki” və daha artıq hökmdən ibarət bir “söz”dür. Belə ki, bu hökmlərin düzgün olduğunu qəbul etdikdən sonra insan zehni onlardan alınan yeni bir “söz”ü qəbul etməyə məcbur olur. Buradan aşağıdakı nöqtələr çıxır:

- Deduksiya bir “söz”dür, yəni tam mürəkkəb xəbəri sözdür. Buna əsasən, sual, əmr, xahiş cümlələrindən ibarət cümlə deduksiya deyil.
- Deduksiya həmişə iki və daha artıq hökmdən təşkil olunur.
- Deduksiya elə hökmlər toplusundan ibarətdir ki, onların düzgün qəbul olunması nəticənin də dügünlüyünü qəbul etməyə gətirib çıxarır. Başqa sözlə, deduksiyanın müqəddimələrini qəbul etməklə, zehin nəticənin qəbul olunmasına məcbur olur.

Deduksiya da öz növbəsində quruluşuna və formasına görə iki yerə bölünür: *orta terminli* və *istisnai*.

İstisnai deduksiya

Bu deduksiya elə əqli-nəticədir ki, onda, nəticə yaxud nəticənin ziddi kamil şəkildə müqəddimələrdən birində verilib. Məsələn, “əgər yağış yağsa hava sərin olar, yağış yağıb, deməli hava sərindir”. Başqa bir misal: “Əgər bu şəxs ədalətlidirsə zülm etməz, ancaq zülm edir, deməli ədalətli deyil”.

Birinci misalda nəticənin özü (hava sərindir), ikincidə isə nəticənin (ədalətlidir) ziddi (ədalətli deyil) əqli-nəticənin birinci müqəddiməsində qeyd olunub. Budedeksiyaya ona görə istisnai deyilir ki, “amma”, “ancaq” kimi ədatlar istifadə olunaraq nəticə ikinci müqəddimənin istisna olunması ilə əldə olunur.

Orta terminli deduksiya

Bu deduksiya isə elə əqli-nəticədir ki, onda, nəticənin hissələri müqəddimələrdə pərakəndə şəkildə görünür, kamil olaraq müqəddimələrdə yoxdur. Məsələn, “Həsən insandır, hər bir insan fanidir, deməli Həsən də fanidir”. Bu misalda nəticənin hissələri olan “Həsən” və “fani” ayrı-ayrı müqəddimələrdə qeyd olunub. Bu dedeksiyaya ona görə “orta terminli” deyilir ki, nəticənin hər bir hissəsi müqəddimələrdən biri ilə birgədir.

1. **Orta terminli deduksiyanın hissələri:** bu deduksiya ən azı iki müqəddimədən təşkil olunur. Nəticə də iki hissədən ibarət olur: subyekt, yaxud əsas termin və predikat, yaxud nəticə termin. Nəticədəki subyektə (əsas terminə) “*kiçik*”, predikata (nəticə terminə) isə “*böyük*” hədd deyilir. Kiçik həddin yerləşdiyi müqəddiməyə kiçik, böyük həddin yerləşdiyi müqəddiməyə isə böyük müqəddimə deyilir. Hər iki müqəddimədə təkrar olunan həddə isə “*orta*” hədd deyilir.

Buna əsasən, “göy qurşağı gözəldir” və “hər bir gözələ valehedicidir”, deməli “göy qurşağı velihedicidir”, misalında, göy qurşağı kiçik, valehedici böyük və gözəl orta hədddir, birinci müqəddimə kiçik, ikinci isə böyük müqəddimədir.

2. **Orta terminli deduksiyanın qisimləri:** orta terminli deduksiya müqəddimələrinin quruluşuna görə iki cürdür: *sadə* və *mürəkkəb*.

Orta terminli sadə deduksiya: elə bir deduksiyadır ki, onun hər iki müqəddiməsi formasına görə “sadə” hökmdür, yuxarıdakı misallar kimi.

Orta terminli şərti deduksiya: bu deduksiyanın isə ən azı bir müqəddiməsi “mürəkkəb” (şərti, ya təqsimi) hökmdür. Məsələn, “insan kamilləşəndə düşüncələri dolğun olur, düşüncələr dolğunlaşanda insan inkişaf edir, deməli insan kamilləşəndə inkişaf edir”. Bu misalda hər iki müqəddimə şərti hökmdür və “insanın düşüncəsi dolğunlaşır” cümləsi orta hədd olaraq təkrarlanmışdır. Başqa bir misal: “əgər insan müsəlman olsa əhdə vəfa edər, əhdə vəfa edən şəxs məsuliyyətlidir, deməli əgər insan müsəlman olsa, onda məsuliyyətlidir”. Bu misalda isə birinci müqəddimə şərti, ikinci isə sadə hökmdür.

Test

- Xüsusidən ümumi hökm çıxarmaq hansı növ əqli-nəticədir?
 - Tam induksiya
 - Natamam induksiya
 - Deduksiya
 - Analogiya
- İstisnai deduksiya elə əqli-nəticədir ki, onda, nəticə, yaxud onun ... kamil şəkildə müqəddimələrdən birində verilib.
 - Nəticə
 - Oxşarı
 - Ziddi
 - Müqəddiməsi
- Deduksiyada tələb olunan hökmün (belə ki, məlum olandan sonra ona nəticə deyilir) subyekti nə adlanır?
 - Kiçik
 - Böyük
 - Orta
 - Müqəddimə
- “Fikiri əsaslandırılanların ayağı taxtadan olar, taxta ayaq zəif olar”,- fikiri hansı növ əqli-nəticədir?
 - İstisnai

- b) Orta terminli
 - c) Tam induksiya
 - d) Analogiya
5. Aristotel məntiqində ən əsas və etibarlı əqli-nəticə hansıdır?
- a) Tam induksiya
 - b) Natamam induksiya
 - c) Analogiya
 - d) Deduksiya
6. "Bu cisim mayedir, hər bir maye buxarlanır, deməli bu cisim buxarlanır",- deduksiyası hansı növdür?
- a) Şərti
 - b) Orta terminli
 - c) Mürəkkəb
 - d) İstisnai
7. "Samir insandır, hər bir insan fanidir, onda Samir də fanidir",- hansı deduksiyadır?
- a) İstisnai
 - b) Sadə orta terminli
 - c) Şərti orta terminli
 - d) İnduksiya

Orta terminli sadə deduksiyanın fiqurları: Orta terminli sadə deduksiya orta terminin müqəddimələrdə yer almasına görə 4 haldan xaric deyil: orta hədd ya hər iki müqəddimədə subyekt, ya predikat, ya da birində subyekt, o birində isə predikat rolunu oynayır. Buna əsasən, orta terminli sadə deduksiyanın 4 fiquru alınır.

Dörd Fiqur

1-ci fiqur:

Bu fiqurda orta hədd kiçik müqəddimədə predikat, böyük müqəddimədə isə subyektdir. Məsələn, "Habil alimdir, hər bir alim təhsillidir, deməli Habil təhsillidir".

Birinci fiqur orta terminli sadə deduksiyanın ən aydın və aksiomatik fiqurudur və qalan üç fiqur isə onlardan nəticə almağın asanlıığına görə tərtiblə birincidən sonra gəlir.

Birinci fiqurun aksiom olmasının sirri bundadır ki, təbii təfəkkür prosesini tələb edir ki, hər iki müqəddimədə subyekt və predikat nəticədə də həmin rolunu oynayır. Digər fiqurların əksinə, müqəddimələrdə həddlər rolunu nəticədə fərqlidir.

2-ci fiqur:

Bu fiqurda isə orta hədd hər iki müqəddimədə predikattır. Məsələn, “bəzi insanlar filosofdur, heç bir nadan filosof deyil, deməli bəzi insanlar nadan deyil”.

3-cü fiqur:

Burada orta hədd hər iki müqəddimədə subyektdir. Məsələn, “hər bir insan canlıdır, hər bir insan düşünəndir, deməli bəzi canlılar düşünəndir”.

4-cü fiqur:

Orta hədd kiçik müqəddimədə subyekt, böyükdə isə predikat rolunu oynayır. Məsələn, “hər bir insan cisimdir, hər bir düşünən insandır, onda, bəzi cisimlər düşünəndir”.

Moduslar

Hər bir fiqurun müqəddimələrinin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə aşağıdakı 4 hökmdən biri ola biləcəyinə əsasən 16 forması var: ümumi iqrari, ümumi inkari, xüsusi iqrari, xüsusi inkari. Hər bir fiqurun məsələn birinci müqəddiməsi bu hökmlərdən biri olsa və bu müqəddiməni, dörd hökmlə (ikinci müqəddimə olaraq) bir yerdə nəzərə alsaq, $4 \times 4 = 16$ modus alınır.

Bu 16 modusdan bəziləri nəticə verir, bəziləri isə nəticəsizdir. Hər bir fiqurun nəticə verməsi üçün müəyyən şərtlər var.

Nəticə çıxarma qaydası

Orta terminli sadə deduksiyanın nəticəsinin olub-olmamasını, və nəticəsinin nədən ibarət olduğunu bilmək üçün, əvvəlcə hansı fiqur olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bundan sonra, nəticə vermə şərtlərini

araşdırmalıyıq. Əgər fiqur qeyd olunan şərtlərə malikdirsə, onda orta həddi atırıq, subyektlə predikatdan bir hökm düzəldirik və bu hökm nəticə olur. Diqqət etmək lazımdır ki, kəmiyyət və keyfiyyətinə görə nəticə daha “dar” müqəddiməyə tabedir. Burada dar dedikdə, müqəddimənin xüsusiliyi və inkariliyi başa düşülür. Buna görə, əgə iki müqəddimədən biri xüsusi olsa, nəticə də mütləq xüsusidir, inkari olsa nəticə də inkaridir.

Test

1. “Bəzi vicdanlı şəxslər müttəhimdir, heç bir vicdanlı günahkar deyil, deməli bəzi müttəhimlər günahkar deyil”,- fikiri hansı fiqur asısındadır?
 - a) İkinci
 - b) Dördüncü
 - c) Birinci
 - d) Üçüncü
2. Üçüncü fiqurda orta termin harda yer alır?
 - a) Kiçik müqəddimədə predikat, böyükdə subyekt
 - b) Kiçik müqəddimədə subyekt, böyükdə predikat
 - c) Hər birində subyekt
 - d) Hər birində predikat
3. Hansı hədd müqəddimələrdəki rolundan sonra nəticədə rol oynamır?
 - a) Kiçik
 - b) Böyük
 - c) Orta
 - d) Kiçik və böyük
4. Hansı deduksiyanın nəticəsi xüsusi iqraridir?
 - a) Bəzi canlılar qaradır, heç bir canlı mineral deyil:
 - b) Hər bir canlı hissiyyatlıdır, heç bir mineral hissiyyatlı deyil:
 - c) Hər bir metal mədən daşdır, hər bir mədən daşı cisimdir:
 - d) Hər bir insan cisimdir, hər insan düşüncə sahibidir:

Xülasə

1. Dolayısı əqli-nəticə bir neçə münasib hökmdən məntiqi qaydalara riəət etmək yeni bir təsdiqi biliyin alınmasıdır.
2. Bu əqli-nəticə formasına görə üç qisimdir: deduksiya, induksiya və analogiya.
3. İnduksiya lüğətdə axtarmaq deməkdir, bir termin kimi isə elə əqli-nəticədir ki, onda, zəhin bir neçə xüsusi hökmdən ümumi nəticə çıxarır və iki cürdür: tam, natamam.
4. Analogiya bir hökmü aralarındakı oxşarlığa əsasən bir subyektədən başqa bir subyektə köçürməkdən ibarətdir və dörd sütunu var: biriinci subyekt, ikinci subyekt, əlamət və hökm.
5. Deduksiya bir neçə hökmdən ibarət "söz"dür, belə ki, bu hökmlərin qəbul olunması, nəticə adlanan yeni bir sözün qəbul olunmasına gətirib çıxarır.
6. Deduksiyanın tərifində bir neçə nöqtə var: 1- deduksiya tam mürəkkəb sözdür, 2- həmişə iki və daha artıq hökmdə təşkil olunur, 3- müqəddimələrin qəbul olunması ilə nəticənin qəbulu arasında zəruri əlaqə var.
7. İstisnai deduksiya nəticə, yaxud onun ziddi kamil şəkildə müqəddimələrdən birinə verilir, orta terminli deduksiya isə nəticənin hissələri müqəddimələrdə pərakəndə şəkildədir.
8. Orta terminli deduksiyanın hissələri: kiçik, böyük və orta terminlər, kiçik-böyük müqəddimə və nəticə. Kiçik hədd nəticənin subyekt, böyük müqəddimə isə predikatıdır, orta hədd isə müqəddimələrdə təkrar olunur. Kiçik müqəddimə kiçik həddin işləndiyi, böyük müqəddimə isə böyük həddin işləndiyi müqəddimədir. Müqəddimələrin nəticəsi isə kiçik və böyük həddlərdən təşkil olunmuş hökmdür.
9. Orta terminli deduksiya iki qisimdir: sadə və mürəkkəb.
10. Sadə deduksiyanın 4 fiquru var: 1-ci fiqurda orta hədd kiçik müqəddimədə predikat, böyükdə isə subyektədir. 2-ci fiqurda orta hədd

hər iki müqəddimədə predikadır, 3-cü fiqurda subyekt. 4-cü fiqurda isə orta hədd kiçik müqəddimədə subyekt, böyükdə isə predikadır.

11. Birinci fiqur ən aşkar fiqurdur.

12. Hər bir fiqurun 16 modusu var.

13. Nəticə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından ən "dar" müqəddiməyə tabedir. Dar dedikdə xüsusilik və inkarilik anlaşılır.

14. Orta terminli deduksiyanın müqəddimələrindən ən azı biri mürəkkəb hökm olsa, ona mürəkkəb orta terminli deduksiya deyilir.

Suallar

1. Dolayısı əqli-nəticəni tərif edin və misal gətirin.
2. İnduksiyanı onun qisimləri ilə misalla izah edin.
3. Analogiyaya misalla tərif verin və sütünlarını deyin.
4. Deduksiyanı misalla tərif edin və bu tərifdə hansı nöqtələr var.
5. İstisnai deduksiyanı misalla izah edin.
6. Orta terminli deduksiya nədir və hissələri hansılardır.
7. Orta terminli deduksiyanın qisimlərini deyin.
8. Orta terminli deduksiyanın neçə fiquru var?
9. Orta terminli deduksiyanın ən aşkar fiquru hansıdır? Nə üçün?
10. Hər bir fiqur ne modusdur?
11. "Nəticə daha dar müqəddiməyə tabedir" nə deməkdir?

11-Cİ DƏRS
ORTA TERMİNLİ DEDUKSİYANIN ŞƏRTLƏRİ

Burada orta terminli sadə deduksiyanın 4 fiquru, onların nəticə vermə şərtlərini öyrənəcəyik. Dörd fiqurun moduslarının hansılarının nəticə verdiyi ilə tanış olacağıq. Orta terminli deduksiyanın ümumi şərtləri ilə məlumatlanacağıq.

Orta terminli sadə deduksiya həmişə nəticə vermir. Onun fiqurlarının nəticə verməsi xüsusi məntiqi qaydalardan asılıdır. Bu qaydalar iki qisimə bölünür: hər fiqura aid olan “ümumi” və hər bir fiqura xas olan “xüsusi” şərtlər.

Xüsusi məntiqi qaydalar

1. **Birinci fiqur:** bu fiqurun nəticə verməsi üçün iki şərti var: kiçik müqəddimənin iqrariliyi və böyük müqəddimənin ümumiliyi. Buna əsasən 1-ci fiqurda 16 modusdan yalnız dörd variantın formal nəticəsi var:
 - a) Hər iki müqəddimə ümumi iqrari olsa: məsələn, “hər insan canlıdır, hər canlı hissiyyatlıdır, deməli hər bir insan hissiyatlıdır”.
 - b) Kiçik müqəddimə ümumi iqrari, böyük müqəddimə ümumi inkari olsa: məsələn, “hər bir insan ağıl sahibidir, heç bir ağıl sahibi gül deyil, deməli heç bir insan gül deyil”.
 - c) Kiçik müqəddimə xüsusi iqrari, böyük isə ümumi iqrari: “azərbaycanlıların çoxu müsəlmandır, hər bir müsəlman axirətə inanır, elə isə azərbaycanlıların çoxu axirətə inanır”.
 - d) Kiçik müqəddimə xüsusi iqrari, böyük isə ümumi inkari: “bəzi göy cisimləri ulduzdur, heç bir ulduz işıqsız deyil, onda, bəzi göy cisimləri işıqsız deyil”.

Bütün müəyyən hökmləri birinci fiqurdan əldə etmək mümkün olduğundan, bu fiqura ən kamil fiqur da deyilir.

Test

1. “Heç bir pişik quş deyil, hər bir quş qulaqsızdır, deməli heç bir pişik qulaqsız deyil”,- fikrinin yanlışlığı nədədir?
 - a) Kiçik müqəddimənin inkariliyi
 - b) Orta həddin təkrar olunmaması
 - c) Orta həddin vahid mənada olmaması
 - d) Kiçik müqəddimənin ümumiliyi

2. "Su oksigen və hidrogendən təşkil olunub, oksigen və hidrogen yanar qazdır",- deduksiyasının nəticəsi niyə yoxdur?
 - a) Kiçik müqəddimə ümumidir
 - b) Orta həddin təkrar olunmayıb
 - c) Kiçik müqəddimə xüsusidir
 - d) Böyük müqəddimə xüsusidir
3. Birinci fiqurun nəticə verməsi üçün hansı şərt lazımdır?
 - a) Böyük müqəddimə ümumi olmalı
 - b) Böyük müqəddimə xüsusi olmalı
 - c) Kiçik müqəddimə xüsusi olmalı
 - d) Böyük müqəddimə inkari olmalı
4. Birinci fiqurda kiçik müqəddimənin ... olması ilə böyük müqəddimədə orta həddə verilən hökm kiçik həddə köçürülmür.
 - a) xüsusi
 - b) inkari
 - c) ümumi
 - d) iqrari
5. Birinci fiqurda kiçik hədd böyük həddin predmetlərindən, yaxud nümunələrindən olmalıdır şərti nə deməkdir?
 - a) Kiçik müqəddimə inkari olmalıdır
 - b) Böyük müqəddimə xüsusi olmalıdır
 - c) Böyük müqəddimə ümumi olmalıdır
 - d) Kiçik müqəddimə iqrari olmalıdır
6. "A B-dir və B C-yə aiddir",- hansı fiqurdur və nəticəsi nədir?
 - a) 1-ci, nəticəsizdir
 - b) 1-ci, xüsusi iqrari
 - c) 3-cü, nəticəsiz
 - d) 3-cü xüsusi iqrari
7. "Bəziləri təkəbbürlüdür, hər bir təkəbbürlü axmaqdır",- deduksiyası haqqında hansı variant düzgündür?
 - a) 1-ci fiqurdur, nəticəlidir
 - b) 1-ci fiqurdur, nəticəsizdir
 - c) 2-ci fiqur, nəticəli

- d) 2-ci fiqur, nəticəsiz
8. "Hər bir yarasa məməlidir, bəzi məməlilər ot yemir",- deduksiyasının nəticəsi yoxdur, çünki ...
- a) kiçik müqəddimə ümumidir
b) böyük müqəddimə iqrari deyil
c) kiçik müqəddimə iqraridir
d) böyük müqəddimə ümumi deyil
9. "Bəzi metallar civədir, heç bir civənin çəkilə vurmaq olmur",- deduksiyasının nəticəsi nədir?
- a) Döyülə bilən bəzi şeylər civə deyil
b) Döyülə bilən bəzi şeylər metaldır
c) Bəzi metallar döyüləndir
d) Bəzi metallar döyülən deyil
10. "Heç bir göyərçin sürünən deyil, hər bir sürünən zəhərlidir",- deduksiyasının nəticəsizliyinin səbəbi hansı şərtin olmamasıdır?
- a) Böyük müqəddimənin xüsusiyyəti
b) Kiçik müqəddimənin xüsusiyyəti
c) Kiçik müqəddimənin iqrariliyi
d) Kiçik müqəddimənin inkariliyi

2. **İkinci fiqur:** bu fiqurun nəticəsi birinci fiqurun əksinə olaraq heç də aksiom bir bilik deyil və isbata ehtiyacı var. Bu fiqurun moduslarının nəticələrini birinci fiqurdan istifadə etməklə isbat etmək lazımdır və iki şərti var: müqəddimələrin keyfiyyətdə müxtəlifliyi və böyük müqəddimənin ümumiliyi. Buna əsasən, 16 fiqurdan yalnız dördünün formal nəticəsi var.

- Kiçik müqəddimə ümumi iqrari, böyük müqəddimə isə ümumi inkari: "hər bir katolik məsihidir, heç bir müsəlman məsihi deyil, deməli heç bir katolik müsəlman deyil".
- Kiçik müqəddimə xüsusi iqrari, böyük isə ümumi inkari: "bəzi insanlar ədalətli, heç bir zalım ədalətli deyil, deməli bəzi insanlar zalım deyil".

- Kiçik ümumi inkari, böyük ümumi iqrari: “heç bir insan qan daş qan içmir, hər bir canavar qan içir, onda, heç bir insan canavar deyil”.
- Kiçik xüsusi inkari, böyük ümumi iqrari: “bəzi canlılar gözəl deyil, hər bir ceyran gözəldir, elə isə bəzi canlılar ceyran deyil”.

Test

İkinci fiqurun nəticə verməsinin şərtləri hansılardır?

- a) Böyük müqəddimə inkari, kiçik müqəddimə xüsusi
- b) Hər iki müqəddimə iqrari, biri ümumiliyi
- c) Kiçik iqrari, orta hədd ümumi
- d) Müqəddimələrin keyfiyyətdə müxtəlifliyi, böyük ümumi

3. Üçüncü fiqur: bu fiqurda da iki şərt var: kiçik müqəddimə iqrari, müqəddimələrdən birinin ümumiliyi. Diqqət olunmalıdır ki, bu fiqurda nəticə həmişə xüsusidir və ikinci fiqurda olduğu kimi bu fiqurun da nəticə verməsi aksiom deyil və isbata ehtiyac var. Birinci fiqurdan istifadə edərək isbat etmək lazımdır. Qeyd olunan şərtlərə əsasən 16 modusdan yalnız altısının formal nəticəsi var:

- Hər iki müqəddimə ümumi iqrari: “hər bir insan canlıdır, hər bir insan ağıl sahibidir, deməli bəzi canlılar ağıl sahibidir”.
- Kiçik ümumi iqrari, böyük xüsusi iqrari: “hər bir gül gözəldir, bəzi güllər qırmızıdır, deməli, bəzi gözəllər qırmızıdır”.
- Kiçik ümumi iqrari, böyük ümumi inkari: “hər insan canlıdır, heç bir insan at deyil, bəs, bəzi canlılar at deyil”.
- Kiçik ümumi iqrari, böyük xüsusi inkari: “hər alim insandır, bəzi alimlər avropalı deyil, onda, bəzi insanlar avropalı deyil”.
- Kiçik xüsusi iqrari, böyük ümumi iqrari: “bəzi insanlar şairdir, hər insan hissiyyatlıdır, bəs, bəzi şairlər hissiyyatlıdır”.
- Kiçik xüsusi iqrari, böyük ümumi inkari: “bəzi insanlar iti zehinlidir, heç bir insan ulduz deyil, deməli bəzi iti zehinlilər ulduz deyil”.

Test

1. "Hər bir A B-dir, hər bir A C-dir",- deduksiyası neçənci fiqurdur və nəticəsi nədir?
 - a) II, bəzi B-lər C-dir
 - b) II, hər B C-dir
 - c) III, bəzi B C-dir
 - d) III, hər B C-dir
2. "Hər C D-dir, hər C S-dir",- neçənci fiqurdur və nəticəsi?
 - a) II, hər D S
 - b) II, bəzi D S
 - c) III, bəzi D S
 - d) III, hər D S
3. "Zahid həkim deyil, hər bir həkim insandır, deməli Zahid insan deyil",- bu deduksiyanın nəticəsizdir, çünki ...
 - a) böyük müqəddimə xüsusisidir
 - b) böyük müqəddimə iqraridir
 - c) kiçik müqəddimə inkaridir
 - d) kiçik müqəddimə iqraridir
4. Aşağıdakılardan hansı üçüncü fiqurun şərtidir?
 - a) Böyük müqəddimə iqrari olmalı
 - b) Kiçik iqrari
 - c) Böyük ümumi
 - d) Kiçik ümumi
5. Birinci və üçüncü fiqur hansı ortaq şərtə malikdir?
 - a) Kiçik müqəddimə ümumi olmalı
 - b) Kiçik iqrari
 - c) Kiçik inkari
 - d) Kiçik xüsusi
6. Əgər üçüncü fiqurda hər iki müqəddimə ümumi olsa, nəticə nədir?
 - a) Xüsusi
 - b) İnkari
 - c) Ümumi
 - d) İqrari

4. **Dördüncü fiqur:** bu fiqurda, əvvəla, zehnin müqəddimələrdən nəticəyə yönəlməsi çox çətindir və insanın fitri məntiqi ilə müxalifdir, ikincisi isə nəticəli olma şərtlərində məntiqçilər arasında nəzər müxtəlifliyi var, amma bu məsələ haqqında burada danışmayacağıq.

Orta terminli deduksiyanın ümumi şərtləri

- Ən azı bir müqəddimənin ümumiliyi, yəni hər iki müqəddimə xüsusi və fərdi olmamalıdır. Çünki belə olan halda həmişə nəticə olmur. Məsələn, “bəzi göyərçinlər ağdır, bəzi ağlar qardır, onda, bəzi göyərçinlər qardır”. Bu misalda hər iki müqəddimə doğru olsa belə, amma nəticə yanlışdır. Bunun səbəbi hər iki müqəddimənin xüsusi olmasıdır.
- Ən azı bir müqəddimənin iqrariliyi, yəni hər iki müqəddimə inkari olmamalıdır. Məsələn, “heç bir insan daş deyil, heç bir daş ağıllı deyil, deməli heç bir insan ağıllı deyil”. Nəticə düzgün deyil, çünki bir şey iki nəsnə ilə fərqli ola bilər, amma bu iki nəsnə arasında fərqi olmaması mümkündür.
- Əgər kiçik müqəddimə inkari olsa, böyük müqəddimə xüsusi olmamalıdır. Çünki belə olan halda, daim nəticə olmur: “heç bir qarğa insan deyil, bəzi insanlar qaradır, bəs, bəzi qarğalar qara deyil”.

Test: Hansının nəticəsi var?

- a) Bəzi şəkillər kvadrattır, bəzi şəkillər dairədir:
- b) Hər bir civə metaldır, hər bir dəmir metaldır:
- c) Hər bir civə metaldır, hər bir gümüş metaldır:
- d) Heç bir dəli çalışqan deyil, hər tələbə çalışqandır:

Xülasə

1. Orta terminli deduksiyanın şərtləri iki qisimdir: ümumi və xüsusi.
2. Birinci fiqur aksiomdur və nəticə iki şərtə bağlıdır: kiçik müqəddimə iqrari, böyük müqəddimə ümumi olmalıdır. Buna əsasən, birinci fiqurun 4 modusunun nəticəsi var.
3. İkinci fiqurun iki xüsusi şərti var: müqəddimələrin keyfiyyətdə fərqliliyi, böyük müqəddimənin ümumiliyi. Bu iki şərtə əsasən 4 modusun nəticəsi var.
4. Üçüncü fiqurun şərtləri: kiçik iqrari, müqəddimələrdən biri ümumi olmalı.
5. Üçüncü fiqurda nəticə həmişə xüsusidir və ikinci fiqurda olduğu kimi nəticə burada da aşkar deyil, əksinə isbata ehtiyac var.
6. Orta terminli deduksiyanın ən azı bir müqəddiməsi "mürəkkəb" hökm olsa, onda ona mürəkkəb deduksiya deyilir.
7. Nəticə çıxarmaqda ardıcılıq: əvvəlcə hansı fiqur olması aydınlaşdırılır, sonra ümumi və xüsusi şərtlərin ödəndiyinə baxılır, daha sonra isə orta hədd aradan qaldırılır və yerdə qalan hissələrlə yeni bir hökm quraraq nəticəyə varılır.
8. Ümumi şərtlər: müqəddimələrdən birinin ümumiliyi və iqrariliyi, kiçik müqəddimə inkari olduğu halda böyük müqəddimə xüsusi olmamalı.

Suallar

1. Birinci fiqurun xüsusi şərtləti nədir?
2. Birinci fiqurun neçə modusunun nəticəsi var?
3. İkinci fiqurun şərtləri və nətiəcələri?
4. Üçüncü fiqurun şərtləri və nətiəcələri?
5. Dördüncü fiqurun şərtləri və nətiəcələri?
6. Ümumi şərtləri sayın.

12-Cİ DƏRS
İSTİSNAİ DEDUKSİYA

Bu dərsdə istisnai deduksiya və onun qisimləri ilə tanışlıq olacaq. Onun şərti və təqsimi növlərinin hansı şərtlərdə nəticə veridiyini öyrənəcəyik

İstisnai deduksiyanın qisimləri

İstisnai deduksiyanın quruluşuna və formasına görə iki müqəddiməsi var. İki müqəddimədən biri mürəkkəb hökm olmalıdır. O biri müqəddimə isə ya sadə hökmdür: məsələn, “insan uçsa, deməli quşdur, ancaq, insan quş deyil, deməli insan uçmur”, ya da mürəkkəb: məsələn: “Əgər günəş çıxsaydısa, deməli gündüzdür”,- doğru olsa, əgər gecədirsə, deməli günəş çıxmayıb, beləliklə, əgər günəş çıxsaydısa gündüzdür, deməli əgər gecə olsa, günəş çıxmayıb.

İstisnai deduksiya istisna olunan hökm orta termin rolunu oynayır. İstisnai deduksiya onda iştirak edən hökmlərin şərti və ya təqsimi olmasına əsasən, şərti və təqsimiyə bölünür. Şərti istisnaiyə misal: “Kainatın yaradanı vahid olmasa, kainat nizamlı olmaz, ancaq kainat nizamlıdır, deməli yaradan vahiddir”. Təqsimiyə misal: “Allahın şəriki ya var, ya da O vahiddir, ancaq Allahın şəriki yoxdur, deməli Allah vahiddir”.

Şərti deduksiya nəticə

Bu növ deduksiya nəticə çıxarmaq iki cürdür:

- Məntiqi əsas termini təsdiqləməklə məntiqi nəticə terminin alınması: “Əgər günəş çıxsaydısa, hava işıqlanacaq, günəş çıxıb, elə isə hava işıqlıdır”.
- Məntiqi nəticə termini inkar etməklə məntiqi əsas terminin də inkar olunması: “Cəmiyyətdə mədəniyyət inkişaf etsə, camaatın düşüncəsi dərinləşər, ancaq camaatın düşüncəsi dərinləşməyib, deməli, cəmiyyətdə mədəniyyət inkişaf etməyib”.

Test

1. İstisnai deduksiya istisna olunan hökm həmişə ...
 - a) Ümumi hökmdür
 - b) Mürəkkəb hökmdür
 - c) Sadə hökmdür
 - d) Sadə, yaxud mürəkkəb hökmdür
2. “Əgər günəş çıxsaydısa səmada ulduzlar görünməz olur, günəş çıxıb”,- bu deduksiyanın nəticəsi hansıdır?

- a) Deməli, ulduzlar səmada görünür
 - b) Onda, ulduzlar səmada hələ görünməz deyil
 - c) Elə isə, günəş çıxıb
 - d) Bəs, günəş çıxandır
3. "Əgər bu şəxs ədalətlidirsə zülm etməz, ancaq zülm edir", nəticə?
- a) Bu şəxs zalım deyil
 - b) Bu şəxs zalımdır
 - c) Bu şəxs ədalətli deyil
 - d) Bu şəxs ədalətlidir
4. "Əgər kainatın yaradanı vahid olmasa, aləm nizamlı olmaz, aləm nizamlıdır, deməli kainatın yaradanı vahiddir",- hansı növ deduksiyadır?
- a) Orta terminli sadə
 - b) Orta terminli mürəkkəb
 - c) Şərti istisnai
 - d) Təqsimi istisnai
5. "Əgər A B olsa, onda C D-dir, amma A B-dir",- nəticə necədir?
- a) A C-dir
 - b) A D-dir
 - c) C D-dir
 - d) C D deyil
6. Şərti istisnai deduksiyada əsas termin qəbul olunduqda nəticə nə olur?
- a) Məntiqi əsas terminin özü
 - b) Məntiqi nəticə termin
 - c) Məntiqi əsas terminin ziddi
 - d) Məntiqi nəticə terminin ziddi
7. "Əgər soba yandırılrsa otaq istilənər, ancaq soba yandırılmayıb",- deduksiyasının nəticəsi ...
- a) məntiqi nəticə terminin özüdür
 - b) məntiqi nəticə terminin ziddidir
 - c) nəticəsi yoxdur
 - d) məntiqi əsas terminin ziddidir
8. "Əgər A B olsa, onda C D-dir, ancaq C D deyil", nəticə?

- a) A B-dir
 - b) A B deyil
 - c) C D-dir
 - d) A D deyil
9. "Əgər evdə kimsə olsaydı qapını açardı, ancaq kimsə qapını açmadı",- deduksiyası haqqında hansı varian doğrudur?
- a) Orta termini mümrəkkəb deduksiyadır və nəticəlidir
 - b) Orta termini mümrəkkəb və nəticəsiz
 - c) İstisnai və nəticəli
 - d) İstisnai və nəticəsiz

Təqsimi deduksiyada nəticə

Bu növ deduksiya nəticəli olub-olmama cəhətindən şərti deduksiya kimi deyil. Təqsimi deduksiyanın hər bir qisiminin xüsusi şərtləri və qaydaları var:

1. *Həqiqi təqsimi istisnai deduksiya*: bu deduksiyada nəticə almaq üçün dörd metod var:
 - Məntiqi nəticə terminin inkar olunmasını almaq üçün məntiqi əsas termin təsdiqlənir, məsələn, "ədəd ya cütdür ya da tək, bu ədəd cütdür, elə isə o tək deyil".
 - Məntiqi əsas terminin inkarı üçün məntiqi nəticə terminin təsdiqi: "ədəd ya cütdür ya da tək, bu ədəd təkdir, elə isə o cüt deyil".
 - Nəticə terminin təsdiqi üçün əsas terminin inkarı: "ədəd ya cütdür ya da tək, ancaq bu ədəd cüt deyil, elə isə o təkdir".
 - Əsas terminin təsdiqi üçün nəticə terminin inkarı: "ədəd ya cütdür ya da tək, amma bu ədəd tək deyil, elə isə o cütdür".
2. *Yığılmayan təqsimi istisnai*: bu istisnai deduksiyalarda nəticə almaq üçün yalnız iki yol var:
 - Nəticə terminin inkarı üçün əsas terminin təsdiqi: "qələm ya yaşıldır ya da qara, bu qələm yaşıldır, deməli qara deyil".

- Əsas terminin inkarı üçün nəticə terminin təsdiqi: “divar ya ağdır ya da qara, ancaq bu divar qaradır, elə isə ağ deyil”.
- 3. *Yığılan təqsimi istisnai*: burada da yalnız iki yol var:
 - Nəticə terminin təsdiqi üçün əsas terminin inkarı: “əməlim mükafatı ya dünyadadır ya da axirətdə, ancaq bu əməlin mükafatı dünyada deyil, onda axirətdədir”.
 - Əsas terminin təsdiqi üçün nəticə terminin inkarı: “gecə-gündüzün yaranması üçün ya yer hərəkət edir ya da günəş, ancaq günəş hərəkət etmir, deməli yer hərəkət edir”.

Test

1. Təqsimi istisnai deduksiyada əsas və nəticə termin nə yığılan, nə də ki, yığılmayan olsa, nə adlanır?
 - a) Həqiqi təqsimi
 - b) Yığılmayan təqsimi
 - c) Yığılan təqsimi
 - d) Şerti
2. “Ədəd ya cütdür ya da tək, bu ədəd cütdür, elə isə tək deyil”,- deduksiyası hansı variantdır?
 - a) Həqiqi təqsimi
 - b) Yığılmayan təqsimi
 - c) Yığılan təqsimi
 - d) Şerti
3. “Qələm ya qırmızıdır ya da sarı, ancaq bu qələm qırmızıdır, deməli sarı deyil”?
 - a) Orta terminli sadə
 - b) Yığılmayan təqsimi
 - c) Həqiqi təqsimi
 - d) Şerti
4. “Bu hadisədə ya avtobus müqəssirdir ya da maşın, ancaq maşın müqəssir idi”,- hansı növ deduksiyadır və nəticəsi?
 - a) Yığılmayan təqsimi, nəticəlidir

- b) Həqiqi təqsimi, nəticəsiz
 - c) Yığılan, nəticəli
 - d) Yığılan, nəticəsiz
5. "Bu əşya ya qaradır ya da göy, bu əşya göy deyil",- bu deduksiyanın növü və nəticəsi nədir?
- a) Şərti, nəticəli
 - b) Şərti, nəticəsiz
 - c) Təqsimi, nəticəli
 - d) Təqsimi, nəticəsiz

Xülasə

1. İstisnai deduksiya, nəticəsi yaxud nəticənin ziddi, müqəddimələrdən birində verilən əqli-nəticədir.
2. İstisnai deduksiya onda iştirak edən mürəkkəb hökmlərin iki qisimi olan şərti və təqsimiyə əsasən ya şərtidir, ya da təqsimi.
3. Şərti istisnai deduksiyada nəticə almaq üçün onun istisna olunan müqəddiməsi şərti hökmün ya əsas terminin özü, ya da onun nəticə terminin ziddi olmalıdır.
4. Təqsimi istisnai deduksiyada əsas və nəticə termini təsdiqləməklə o birinin inkarı və onlardan birinin inkarı isə o birinin təsdiqini verir. Amma əgər mürəkkəb hökm yığılmayan təqsimi hökm olsa, onda yalnız iki halda - əsas və nəticə termini təsdiqləməklə, nəticə uyğun olaraq nəticə və əsas terminin inkarı olur. Yox əgər yığılan olsa, onda da yalnızca əsas terminin inkarı ilə nəticə terminin təsdiqini, nəticə terminin inkarı ilə də əsas terminin təsdiqini alır.

Suallar

1. İstisnai deduksiyanı misal gətirərək tərif edin.
2. Şərti istisnaini tərif edin və misal çəkin.
3. Şərti istisnai deduksiyada nəticələr hansılardır?
4. Təqsimi istisnai deduksiya necə deduksiyadır və neçə şəkli var?

5. Təqsimi istisnainin qisimlərini deyın.
6. Təqsimi istisnaidə nəticə almaq metodu necədir?

HİSSƏ – 4
TƏSDİQLƏR MƏNTİQİ (2)
MADDƏSİNƏ GÖRƏ DÜZGÜN ƏQLİ-NƏTİCƏ

IV Hissənin Ümumi Hədəfi

Əqli-nəticə ilə məzmununa görə tanışlıq:

1. Əqli-nəticənin maddələri ilə tanışlıq.
2. Beş fənn (sənət) ilə tanışlıq.
3. Sübut, Sofistika, Topika, Ritorika və Şeir ilə tanışlıq.

Giriş

Məntiq elmi düzgün təfəkkürü öz öhdəsinə götürür. Təfəkkür zehnin məchulu məluma çevirmək üçün səyidir. İnsanın məchullarının ən mühüm bölməsi onun inancları ilə bağlıdır. Etiqad və inam dəlil ilə gerçəkləşir. Buna görə də insan təfəkkürünün ən mühüm bölməsi əqli-nəticə hesab olunur. Elə bir bölmə ki, əgər düzgün həyata keçirilsə, onun ən şirin səmərəsi etiqad olacaq. Keçən bəhslərdə əqli-nəticənin forması ilə tanış olduq. İndi də onun məzmunu və bu məzmun sayəsində yaranan növlər ilə tanış olacağıq.

13-CÜ DƏRS
BEŞ FƏNN (SƏNƏT) VƏ ƏQLİ-ƏTİCƏNİN MADDƏSİ

Bu dərsdə hökmlərin maddəsinə görə növləri olan yəqini, zənni, vəhmi, təxəyyüli və s. ilə tanış olacağıq, əqli-nəticənin maddələrinə görə bölünməsindən alınan “beş fənn” haqqında qısa məlumatlanacağıq.

Beş Fənn (Sənət)

Qeyd olundu ki, təfəkkür vasitəsilə məchulu məluma çevirmək üçün ən azı iki əsas şərt var:

1. Münasib məlumatların seçilməsi
2. Onların düzgün qruplaşdırılması

Bu şərtədən birinin olmaması düzgün nəticəyə çatmağa mane olur. Əgər zəhin təfəkkür zamanı xəta edirsə, bunun mənşəyi qeyd olunan iki şərtədən birinin olmamasıdır. Bunsə əsasən əgər məntiq fikirdə xətanın ölçü meyarındırsa, gərək onun ümumi qaydalarını hər iki xətədə bəyan etsin. Bu xüsuisyyətə bir əqli-nəticənin düzgünlüyü iki sütuna- forma və maddəsinə əsaslanır.

Keçən dərslərdə əqli-nəticənin formasına görə, onun qisimləri ilə az-çox tanış olduq. İndi isə onu maddəsinə görə araşdırıraq.

“Beş fənn” (beş sənət) əqli-nəticənin maddəsinə görə araşdırılmasıdır. Maddədə məqsəd əqli-nəticədə iştirak edən müqəddimələrdir.

Maddə və müqəddimələr

Əqli-nəticədə işlədilən müqəddimələr induksiya əsasən maddəsinə görə 8 növdür: yəqini, zənni, məşhur, vəhmi, təsdiqlənən, təqlidi, ikimənalı və təxəyyüli.

1. Yəqini: Yəqinin məntiqçilər nəzərində iki mənası var:

- *Təhqiqlə, yaxud təqlidlə olan bilik, istər obyektiv aləmlə uyğun olsun istər olmasın (daha geniş mənada yəqin).*
- *Təhqiq əsasında olub obyektiv aləmlə uyğun olan yəqin (xüsusi mənada yəqin).* Əqli-nəticənin müqəddimələrini təşkil edən yəqini müqəddimə dedikdə ikinci məna başa düşülür.

Yəqini təsdiqlər başqa bir cəhətdən iki qisimə ayrılır: aksiom və nəzəri. Aksiom bilik heç bir fikri səy olmadan, nəzəri isə düşünməklə və aksiom biliklərdən istifadə etməklə əldə olunur. Aksiom biliklər bəşərin bütün yəqini biliklərinin əsasını təşkil edir. Bu zəruri yəqini biliklər induksiya əsasən 6 qisimdir:

- a) *İlkin prinsiplər*: bu bilik elə bir hökmdür ki, onun təsdiq olunması üçün subyekt, predikat və onlar arasındakı nisbətə yalnızca təsəvvür olunması kifayət edir və isbata ehtiyac yoxdur. Məsələn, iki ziddin cəmi qeyri-mümkündür, tam öz hissəsindən böyükdür. Əkər bir hökm ilkin prinsip olsa, amma təsdiqlənməsə, bu, onun tərəflərinin düzgün təsəvvür olunmamasından doğur.
- b) *Hissi*: elə bir hökmdür ki, onun təsdiq olunması üçün iki tərəf və onlar arasındakı nisbətə sadəcə olaraq təsəvvür olunması kifayət deyil, bundan başqa zahiri və daxili hissədən də istifadə olunmalıdır, məsələn səma göydür, indi acam. Zahiri hiss idə dərk olunan hökmlərə hissi, batini hiss ilə dərk olunanlara isə vicdani deyilir.
- c) *Təcrübi*: elə bir bilikdir ki, yuxarıdakılardan əlavə, müşahidənin təkrarına və gizli bir deduksiyaya da ehtiyac var. Məsələn, müxtəlif metalların istilik zamanı genişləndiyini dəfələrlə müşahidə etdikdə, bu hadisəni "bir şey eyni şəkildə təkrar olsa müəyyən səbəbə əsaslanır" və "səbəb varsa nəticə də var" müqəddimələri ilə birlikdə nəzərə aldıqda nəticə alırıq ki, metallar istilik zamanı genişlənir.
- d) *İntuitiv*: güclü zehnin qüdrəti sayəsində bir hökm təsdiqlənsə, buna intuitiv hökm deyilir. Məsələn, ayın işığı günəşdən almasını bilmək. Zehin bu zaman yerlə günəş yerlərini dəyişdikdə, yaxınlaşıb uzaqlaşdıqda ayın işıqlı tərəfinin dəyişməsinə, həmçinin tutulmanı da nəzərə almaqla başa düşür ki, ayın işığı günəşdəndir. İntuisiya qüvvəsinin tərifinə haqqında nəzər sahibləri arasında fikir müxtəlifliyi var. Bəziləri onun sürətli fikir, bəziləri isə qeybi ilhamın bir dərəcəsi olduğunu deyir.
- e) *Mütəvatir*: əgər bir neçə nəfərin birləşərək hər hansı bir hadisənin yanlış xəbər verilməsinə sözləşməsi mümkün olmasa və bu xəbər təsdiq olunsay, onda ona mütəvatir deyilir. Məsələn, "Gülüstən" əsəri Sədinindir, "Buzlu" okean şimaldadır.
- f) *Fitri*: bu hökmlər elə hökmlərdir ki, onların isbatı üçün deduksiya onların özləri ilə birgədir. Məsələn, 4 ədədi cütdür. Məlumdur ki, 4 və onun cütlüyünün sadəcə olaraq təsəvvür olunması təsdiqə səbəb olmur. Əksinə bu təsdiqin dəlilə ehtiyacı var və bu dəlil zehindədir,

yəni: “dörd ədədi iki eyni hissəyə bölünür, iki eyni hissəyə bölünən ədəd cütdür, elə isə 4 cütdür”.

Test

1. Zahiri və batini müşahidənin bir-biri ilə nə əlaqəsi var?
 - a) Çarpazlaşan
 - b) Tam çarpazlaşan
 - c) Çarpazlaşmayan
 - d) Tabeli
2. Aşağıdakılardan hansı gizli deduksiya ilə bilgədir?
 - a) Psixoloji
 - b) Hissi
 - c) İlkin prinsip
 - d) Təcrübi
3. Vicdani və hissi biliklər arasında hansı nisbət var?
 - a) Tam çarpazlaşan
 - b) Çarpazlaşmayan
 - c) Çarpazlaşan
 - d) Tabeli
4. Aralarında sözləşmə ehtimalı olmayan çoxlu şəxsin şəhadətinə əsasən verilən xəbər yəqin hasil edirsə, bu hökmə nə deyilir?
 - a) Təqdiqlənən
 - b) Mütəvatir
 - c) Təqlidi
 - d) İkimənalı
5. “Bal şirindir”,- hansı növ hömdür?
 - a) Təcrübi
 - b) Hissi
 - c) Məşhur
 - d) Təqlidi

2. *Zənni*: elə hökmdür ki, zehin onu qəbul edir, amma nəinki qəti sabit təsdiqlə, əksinə zehinə onun ziddinin mümkünlüyü də həmişə gəlir, amma zehin onu ziddindən üstün seçir. Məsələn, kim gecə gəzirsə, oğurluq məqsədi var.

3. *Məşhur*

- *Daha geniş mənada*: burada məqsəd o hökmlərdir ki, ya hamının, ya əksəriyyətin, ya da bir elmin alimlərinin çoxu tərəfindən qəbul olunur (hətta onun qəbul olunmasının səbəbi yəqin olsa belə), məsələn, sosuz silsilə qeyri-mümkündür, tam öz hissəsindən böyükdür. Bu mənada məşhur 6 yəqini hökmə də şamil olur.
- *Xüsusi mənada*: ümumi camaatın meyllər, daxili hisslər kimi şeylər əsasında inandığı hökmlərdir. Belə bir inancın yayılması bu hökmlərin obyektiv aləmdən xəbərməsinə görə deyil. Beş fəndə (sənət) məşhur hökm dedikdə o hökm başa düşülür ki, yalnızca şöhrətinə görə təsdiqlənmiş (xalis məşhur).
Qeyd: məşhur hökmün doğru olması zəruri deyil. Çünki bəzən bir çox hökmlər bir qrup insan arasında məşhurlaşır.

4. *Vəhmi*: elə yalan hökmlərdir ki, vahimə qüvvəsi ağılın əksinə olaraq onları doğru və aksiom hesab edir, onlara inanmağa səbəb olur. Məsələn, müyid qorxuludur, hər bir şeyin məkanı var.

5. *Təsdiqlənən*: o hökmlərə deyilir ki, müxatəb onu qəbul edir və nəzərdə olan məsələni ona qəbul etdirmək üçün istifadə olunur. Bu hökmlər üç qisimdir: hamı nəzərində təsdiqlənən, məsələn yəqini hökmlər, xüsusi bir qrupun (filsoofların) nəzərində təsdiqlənən, məsələn sonsuz silsilə qeyri-mümkündür və xüsusi bir fərd üçün təsdiqi.

Test

1. "İşarə oluna bilməyən şey mövcud deyil",- hökmü maddəsinə görə hansı növdür?

- a) Vəhmi
 - b) Təqlidi
 - c) Təxəyyüli
 - d) Mütəvatir
2. "İnsanın başqaları yanında geyimsiz olması xoşagəlməzdir",- hökmü necə?
- a) Mütəvatir
 - b) Məqbuli
 - c) Məşhur
 - d) Təsdiqlənən
3. "Kim düşmənlə yaxın münasibət saxlasa eləsə düşməndir", necə?
- a) Məşhur
 - b) Zənni
 - c) İlkin prinsiplər
 - d) İkimənalı
4. "Ölü qorxuludur",- hökmü hansı növdür?
- a) Zənni
 - b) Vəhmi
 - c) Təqlidi
 - d) Məşhur
6. **Təqlidi:** dini rəhbərlər və fikir sahibləri kimi cəmiyyətdə etibarlı olan şəxslərin bəyan etdiyi və elə buna görə də camaatın dəlilsiz qəbul etdiyi hökmlərə deyilir. Məsələn, "məhəbbətlə tikanlar gül olarlar". Məsəllər və qısa kəlamlar da həmçinin bu qəbildəndir.
7. **Oxşar:** doğruya bənzər yalan hökmlərə deyilir və iki qisimdir:
- *Yəqini və ilkin prinsiplər olan hökmlərə oxşar:* məsələn, qaz uçur. Qaz sözünün iki mənası olduğu üçün nəyin uçması məlum deyil.
 - *Məşhur hökmlərə oxşar:* məsələn, Allah nurdur (əgər məqsəd hissi nur olsa).

Qeyd olunanlara əsasən nəticə almaq olar ki, ikimənalı hömlərdə xəta olsa da, amma bir cəhətdən düzgün, bir cəhətdən də yanlışdır. Bu ikilik onların düşüncələrdə və ağıllarda yayılmasına səbəb olur.

8. *Təxəyyüli*: xəyal qüvvəsini təhrik edib insan ruhunun təsirlənməsinə səbəb olan hökmlərə deyilir. Lətif mübaliğələr, bənzətmələr, zərif və incə cümlələrin hamısı bu qəbildəndir. Məsələn, səhər sənin gülüşünün əks olunmasıdır, boğazlar sükut orucu tutdu.

Qeyd: bəhsin sonuunda bu nöqtəyə diqqət etmək yaxşı olardı: bəzən bir hökm müxtəlif cəhətlərə görə müxtəlif adlar ala bilər. Məsələn, “tam hissədən böyükdür”, ilkin prinsiplər olan hökmü bir cəhətə görə məşhur hökm, başqa bir cəhətə görə də təsdiqlənən sayıla bilər.

Test

1. Əgər bir şəxs “Allah nurdur”,- desə və məqsədi də fiziki nur olsa, bu hansı növ hökmdür?
 - a) Vəhmi
 - b) Zənni
 - c) İkimənalı
 - d) Məşhur
2. Bir cəhətə görə doğru, bir cəhətə görə də yalan olan hökm necə adlanır?
 - a) İlkin prinsip
 - b) Təcrübi
 - c) İkimənalı
 - d) Mütəvatir
3. Bir fərdin, yaxud bir cəmiyyətin inandığı və bizim bundan istifadə edib onların əqidəsini batil etmək üçün istifadə etdiyimiz hökm necə adlanır?
 - a) Təsdiqlənən
 - b) Məşhur
 - c) Təqlidi

- d) Mütəvatir
4. Oxşar hökmlər ... hökmlərə bənzər hökmlərdir.
- a) Təxəyyüli, ya təcrübi
b) Mütəvatir, ya təsdiqlənən
c) Məşhur, ya yəqini
d) Zənni, ya vəhmi
5. Rəhbərlər, yaxud etibarlı şəxslər tərəfindən deyilən və isbatsız qəbul olunan sözlər nə adlanır?
- a) Məşhur
b) Vəhmi
c) Təqlidi
d) Mütəvatir

Xülasə

1. "Beş fənn" in mövzusu əqli-nəticənin müqəddimələrini maddəsinə (məzmununa) görə araşdırmaqdır. Əqli-nəticənin maddəsi dedikdə nəticənin əsaslandığı müqəddimələr başa düşülür.
2. Əqli-nəticədə istifadə edilən maddələr 8 qisimdir: yəqini, zənni, məşhur, vəhmi, təsdiqlənən, təqlidi, ikimənalı və təxəyyüli.
3. Yəqini hökmlər digər yəqini hökmlərin isbatına bağlı olsa onlara nəzəri, əks halda isə ilkin prinsip, yaxud zəruri deyilir.
4. Yəqini hökmlər: ilkin prinsiplər, hissi, təcrübi, intuitiv, mütəvatir, fitri.
5. Məşhur hökmlərin iki mənası var və burada məşhur dedikdə onun "xüsusi" mənası başa düşülür, yəni xalis məşhur hökmlər.
6. Məşhur hökmlərin doğru olması zəruri deyil, ola bilər ki, məşhur olmasına baxmayaraq yanlış olan hökmlər çoxdur.
7. Təsdiqlənən hökmlər üç qisimdir: hamının, xasusi qrupun və xüsusi bir şəxsin nəzərində təsdiqlənən hökmlər.
8. Qısa hökmətli sözlər və məsəllər təqlidi hökmlərdən sayılır.
9. İkimənalı hökmlər iki cürdür: yəqini hökmlərə oxşar ikimənalı və məşhur hökmlərə oxşar ikimənalı.
10. İncə sözlər, mübaligələr kimi ifadələr təxəyyüli hökmlərdir.

Suallar

1. Beş fənnin mövzusu nədir? Əqli-nəticədə istifadə olunan maddələr neçə qisimdir?
2. Yəqini hökmləri misalla tərif edin.
3. Zənni hökmləri tərif edin.
4. Məşhur hökmlər nədir və misal gətirin.
5. Vəhmi hökmlər?
6. Təqlidi hökmlər nəyə deyilir?
7. İkimənalı hökmləri tərif edin.
8. Təxəyyüli hökmlər nədən ibarətdir?
9. Təsdiqlənən hökmləri izah edin.

14-CÜ DƏRS SÜBUT (BÜRHAN)

Bu dərsdə “beş fənn” ilə daha geniş tanış olacağıq. Onun tərifi, qisimləri, əhəmiyyəti və faydasını öyrənəcəyik. “Sübut” un tərifi və qisimlərini nəzərdən keçirəcəyik.

Beş Fənn

Dolayısı əqli-nəticə onda istifadə olunan müqəddimələrin maddəsinə görə beş yerə bölünür və bunlara “beş fənn” də deyilir. Bunlar “sübut”, “topika” (mübahisə nəzəriyyəsi), “ ritorika”, (xitabə, nitq nəzəriyyəsi), “sofistika” və “şeir” dir. Bu qisimləri aşağıdakı kimi izah etmək olar:

Əqli-nəticə ya təsdiq vermir (şeir), ya da əksinə. İkinci halda ya qəti şəkildə təsdiq vermir (nitq), ya da əksinə. İkinci halda ya onun həqiqi olması nəzərə alınmır (mübahisə), ya da əksinə. İkinci halda ya həqiqətən də obyektiv aləmlə uyğundur (sübut), ya da əksinə (sofistika).

Sübutun tərfi

Sübut elə bir əqli-nəticədir ki, onun müqəddimələri yalnız ya xüsusi mənada (*əhqiq əsasında olub obyektiv aləmlə uyğun olan qəti*) yəqini maddələrdən təşkil olunur və zəruri olaraq da nəticəsi yəqini hökm olur. Buna əsasən sübut maddəsinə əlavə olaraq formasına görə də tam dəqiq şəkildə məntiqi olmalıdır. Buna görədir ki, naqis induksiya və analogiyadan sübutda istifadə etmək olmaz. Məntiqçilərin nəzərinə görə sübut təfəkkürün ən məntiqi metodudur və bu fəndə mahir olmaq üçün əqli-nəticənin formal qanunlarını və yəqini hökmləri bilməkdən başqa bunlarla daim praktika da lazımdır.

Sübutun qisimləri

Sübut iki qisimdir: *nəticədən-səbəbə* və *səbəbdən-nəticəyə*.

1. “Səbəbdən-nəticəyə” sübutu elə sübutdur ki, onda səbəbin varlığından nəticənin varlığını alınır. Məsələn, “bu metal istilənib, istilənən metal genişlənir, elə isə bu metal da genişlənib”. Başqa misal: “Yer Ayla Günəşin arasında olsa, ay tutulması baş verir. Hal-hazırda yer ayla günəşin ortasındadır, buna görə də ay tutulub”.

Azca diqqət etməklə başa düşürük ki, bu cür sübutlarda təfəkkür cərəyanı səbəbin (metalın istilənməsi və yerin ayla günəş arasında olması) varlığından nəticənin (genişlənmə və ayın tutulması) varlığına tərəfdir.

2. "Nəticədən-səbəbə" sübutunda isə zəhin səbəbdən nəticəyə doğru deyil. Bu bürhanın özü iki formada ola bilər:
- *Nəticədən səbəbə doğru*: məsələn, "bu xəstənin filan əlamətləri var, kində bu əlamətlər olsa filan xəstəliyə tutulmuş olur, ona görə də bu xəstə həmin xəstəliyə tutulub". Bu əqli-nəticədə zəhin təfəkkür prosesində əvvəlcə nəticənin (xəstəliyin əlaəməti) varlığını kəşf edib, bununla da səbəbi (filan xəstəlik) tapmışdır.
 - *Bir nəticədən səbəbdə ortaq olan başqa bir nəticəyə doğru*: məsələn, "A lampası yananda B lampası da yanacaq", çünki burada hər iki lampanın yanmasının səbəbi eyni elektrik cərəyanıdır.

Test

1. Aşağıdakılardan hansı, sübutun müqəddimələrindəndir?
 - a) Təsdiqlənən
 - b) Təqlidi
 - c) Mütəvatir
 - d) Zənni
2. Aksiom hökmlər aşağıdakı deduksiyalardan hansının müqəddiməsidir?
 - a) Xitabə
 - b) Sübut
 - c) Sofistika
 - d) Şeir
3. Zəruri müqəddimələrlə olan əqli-nəticə hansıdır?
 - a) Sübut
 - b) Topika
 - c) Ritorika
 - d) Sofistika
4. Aşağıdakılardan hansında qeyri-qəti təsdiq verir?
 - a) Şeir
 - b) Sübut
 - c) Mübahisə

- d) Xitabə
5. Aşağıdakılardan hansı təsdiq vermir?
- a) Mübahisə
b) Xitabə
c) Şeir
d) Sübut
6. Qəti təsdiq olub obyektiv aləmlə uyğun olan hansıdır?
- a) Sübut
b) Mübahisə
c) Xitabə
d) Şeir
7. Əgər bir xəstənin qanının analizi ilə və xəstəliyin amilini tapmaqla, onu müəyyənləşdirsək hansı əqli-nəticədən istifadə olunmuş olur?
- a) Mübahisə
b) Nəticədən-səbəbə
c) Səbəbdən-nəticəyə
d) Xitabə
8. Əgər qızdırma və baş ağrısı ilə bir nəfərin xəstəliyinin növünü müəyyənləşdirsək, bu hansı növ əqli-nəticədir?
- a) Nəticədən-səbəbə
b) Səbəbdən-nəticəyə
c) Mübahisə
d) Sofistika
9. Əgər bir metalın istiliyindən onun genişləndiyi nəticəsini alsaq necə?
- a) Nəticədən-səbəbə
b) Səbəbdən-nəticəyə
c) Mübahisə
d) Xitabə
10. "Beş fənn" nəyin qisimləridir?
- a) Deduksiyanın
b) İnduksiyanın

- c) Analogiya
- d) Əqli-nəticə

11. Hansılar sübutun müqəddimələridir?

- a) Yəqini
- b) Təqlidi
- c) Təsdiqlənən
- d) Zənni

12. Nəticədən-səbəbə sübutunda zəhin ...-dan ...-a tərəf hərəkət edir.

- a) Həmişə nəticədən səbəbə
- b) Səbəbdən nəticəyə
- c) Həmişə bir nəticədən o biri nəticəyə
- d) Orta həddən nəticəyə

Sübutun dəyəri və əhəmiyyəti

Öyrəndik ki, insan təbiət etibarilə zənnən düşünən canlıdır. Düşünən varlığın ətraf aləmlə üzləşərkən ən təbii reaksiyası onun araşdırmaq və sual yaratmasıdır. Sonsuz suallar vermək və həqiqəti axtaran insanın düzgün cavab tapması üçün səyi yəqinə çatmaqdan başqa yolla sona çatmayacaq.

Yəqinin başqa bir amili də insanın həqiqi xoşbəxtliyə çatmaq üçün onun fitri meylidir. İnsan həqiqi səadətə çatmaq üçün bütün maddi və mənəvi kapitalını o zaman işə salır ki, praktika ilə yəqinə çatmış olsun. Bundan əlavə, sübut aksiomlara əsasən insanın daxili aramlığa çatmaq kimi fitri ehtiyacına səbəb olur.

Sübutun faydası

Sübutun ən mühüm faydası yəqini nəticələrə çatmaq və həqiqətin kəşfidir. İnsan bürhanın sayəsində başqalarının təlim və hidayətinə əlavə olaraq, həmçinin özü də ondan faydalana bilər. Buna əsasən, məsələnin düzgün isbatına çatmaq və yanlış göstərməyin yeganə yəqini yolu yalnız

sübutdur. Başqa sözlə, sübut düzgünü yanlışdan, doğrunu yalandan, haqqı batildən ayırmağın və düzgün inanca sahib olmağın ən yəqin yoludur.

Test

1. Aşağıdakı əqli-nəticələrdən hansı qəti yəqinidir?
 - a) Analogiya
 - b) Deduksiya
 - c) Tam induksiya
 - d) Sübut
2. Məsələlərin düzgün və yanlış olduğunu göstərməyin yeganə metodu nədir?
 - a) Əqli-nəticə
 - b) Sübut
 - c) Sübut və ritorika
 - d) Əqli-nəticə və deduksiya
3. Sübutda formasına görə hansı əqli-nəticədən istifadə olunur?
 - a) Analogiya
 - b) Deduksiya
 - c) Natamam induksiya
 - d) Tam induksiya

Xülasə

1. "Beş fənn" bunlardan ibarətdir: sübut, sofistika, xitabə, mübahisə və şeir.
2. Sübut elə bir əqli-nəticədir ki, yalnız yəqini müqəddimələrdən təşkil olunur və nəticə də zəruri olaraq yəqinidir.
3. Sübut iki növdür: səbəbdən-nəticəyə və nəticədən-səbəbə.
4. Səbəbdən-nəticəyə sübutunda zəhin nəticənin səbəbindən ona doğru hərəkət edir, amma nəticədən-səbəbə sübutunda isə səbəbdən nəticəyə doğru deyil.

5. İnsanın araşdırma və həqiqəti tələb hissi və həqiqi səadətə, daxili aramlığa çatmaq ehtiyacı sübutu zəruri edir.

Suallar

1. "Beş fənn"i izah edin.
2. Sübuta tərif verin.
3. Sübutun iki növünü misalla izah edin.
4. Sübutun fayda və dəyəri nədən ibarətdir?

15-Cİ DƏRS
SOFİSTİKA (SOFİZM)

Bu dərsdə beş fənnin digər bir qisimi olan sofistika haqqında danışacağıq. Onun məntiqdəki yeri faydası ilə tanış olacağıq. Bu fənnin qisimləri, xüsusiyyətləri haqqında məlumatlanacağıq. Onda istifadə olunan hökmləri öyrənəcəyik.

Sofistikanın əhəmiyyəti

Zehin həqiqəti kəşf etmək üçün təfəkkür prosesində bəziləri düzgün bəziləri isə yanlış olan müxtəlif yollar seçir. Misal olaraq insan zehninin təfəkkürünün nəticəsi olan aşağıdakılara diqqət edək:

- Elmlər dəyişməkdə və inkişafdadır, dəyişməkdə və inkişafda olan şeylər nisbidir, elə isə: bəşəri elmlər nisbidir.
- Həqiqi ədalət qanundan başqa yolla mümkün deyil, bu cəmiyyətdə qanun var, deməli: onda ədalət hakimdir.
- Bu aksiom bir hökmdür və hər bir uşaq onu başa düşür.
- Bir cəmiyyət ciddi vərəmlə üzbəüz olsa, dövlət gərək camaata və mətbuata daha çox azadlıq versin.
- Onun məqaləsi dəqiq və alimanədir, çünki indiyə kimi ona heç bir tənqid və etiraz olunmayıb.
- Bu ictimai problemi həll etmək üçün 4 yol təklif olunub: onlardan birincisi çoxlu pul, ikincisi zaman tələb edir, üçüncüsünün isə icra baxımından zəmanəti yoxdur, buna görə də: mənim dediyim dördüncü yolu seçməkdən başqa çıxış yolu yoxdur.
- Bu şəxsin günahsız olduğuna şəhadət verən şəxslərin heç birinin hadisə yerində olmadığını göstərən qəti sənədlər var, ona görə də: həqiqi cani elə budur.
- Ucuz kitab az tapılır, aztapılan şey bahalıdır, onda: ucuz kitab bahadır.
- At canlıdır, canlı sözünün 5 hərfi var, deməli: atın beş hərfi var.
- Bəzi kitab satıcıları varlı deyil, bəzi varlılar savadlı deyil, onda: bəzi kitab satıcıları savadlı deyil.
- Gözü görməyən heç bir kəs futbol qapıçısı deyil, hər bir futbol qapıçısı idmançıdır, onda: heç bir kor idmançı deyil.
- Bəzi məsumlar peyğəmbər deyil, deməli: bəzi peyğəmbərlər məsum deyil.
- Mənim sözümü müxalifsiniz, amma bilirsinizmi ki, bu söz ən yeni nəzəriyyələrlə və sosioloji təhlillərlə uyğundur?!
- Milyonlarla insan binada yaşamağı qəbul edib, belə olan halda siz hardan deyirsiniz ki, binada yaşamaq düzgün deyil?!

- O mütləq, radikal cinahın tərəfdarıdır, çünki mühafizəkarlarla arası yaxşı deyil.
- “A” sözü qərb termini olan “B” sözü üçün gözəl qarşılıqlı seçimdir, çünki hər bir cəhətdən onunla bərabərdir.
- Bu gün məktəbdən qovullan şagird oğurluq üstündə tutuldu; dərs oxumağı bacarmayan şagirdlər cinayətə sürüklənirlər.
- Kasıb ölkələrin insanları çox yaşamır, buna görə də bu ölkələrin tarixi mədəniyyətinin uzun keçmişi ola bilməz.
- O çox mühüm və məşhur müəssisədə işləyir, ona görə də mühüm şəxs olmalıdır.
- İslam hüquq qanunları bundan 1400 il əvvəl gəlib, ona görə də onun müasir cəmiyyətin hüquq problemlərinə cavab verə biləcəyi intizarında olmaq olmaz.

Yuxarıdakı misallar və bu kimi çoxlu nümunələr zehinin istəyərək, ya da istəmədən xəyata düşdüyünü göstərən hallardır. Tarixi baxımdan bu həqiqət məntiq adında elmin hazırlanmasının ən birinci amili olub. Nəticədə, bu zehni xətalara mübarizə aparmaq məntiq elminin ən əsas prinsipi hesab olunur. Bu elmin bəhsləri arasında bu məsuliyyəti digərlərindən daha çox üzərinə götürən sofistika bəhsidir.

Sofistikanın tərifı

“Sofistika” bir termin olaraq elə əqli-nəticədir ki, maddə (məzmun) və ya surətinə (formasına) görə lazım olan şərtlərə malik deyil. Məsələn, deduksiyanın şərtlərindən biri budur ki, orta hədd eyni mənada təkrarlanmalıdır. Amma təkrarlanmadığı halda təkrarlandığı güman olursa sofistika baş vermiş olacaq. Məsələn, “üzüm şirindir, Şirin ədəbiyyat əfsanəsidir, onda, üzüm ədəbiyyatda əfsanədir”.

Sofistikanın hədəfləri

Sofistika başqasını qəsdən səhvə salmaq mənasında iki məqsədlə ola bilər:

1. Bəzən ola bilər ki, sofistika edən şəxs başqasını müsbət niyyət olaraq imtahan məqsədilə səhvə salsın. Ya da bu qarşı tərəfin öz yanlış nəzərinə israr etməməsinin qarşısını almaq üçün ola bilər.
2. Bəzən isə sofistikaçı yanlış məqsədlə, məsələn riya, üstünlük qazanmaq, başqalarına qalib gəlmək, kimi niyyətlərlə ola bilər.

Sofistikanın faydaları

Bu fənni öyrənməyin insan üçün bir neçə faydası var:

- Başqası fikir yürütdüyü zaman sofistikanın baş vermə yerlərini və səbəblərini bilməklə özünü səhvə düşməkdən qorumaq.
- Şəxsən təfəkkür zamanı xətdən amanda qalmaq.
- Başqalarını sofistikaya düşməsinin qarşısını almaq.
- Sofistikaçının yalnız sofistika ilə təslim olacağı kimi zəruri yerlərdə onu sofistika ilə məğlub etmək.

Test

1. Əgər bir nəfər deduksiyanın nəticəsi xüsusi və fərdi olduğu halda ümumi nəticə alsın, beş fəndən hansından istifadə etmiş olur?
 - a) Şeir
 - b) Xitabə
 - c) Sofistika
 - d) Sübut və mübahisə
2. Sofistika elə bir fəndir ki, ... niyyətlə baş verir.
 - a) doğru
 - b) yanlış
 - c) doğru və yanlış
 - d) doğrunu isbat etmək
3. Beş fəndən hansı digərlərinə nisbətən xətilərlə mübarizəni öz öhdəsi daha çox götürür?
 - a) Sofistika
 - b) Mübahisə
 - c) Sübut

- d) Xitabə
4. Sofistika təsdiqi bilik verir və onda ... etibar olunur.
- a) doğruluq
b) yanlışlıq
c) ümumilik
d) həqiqətlə uyğunluq
5. Sofistikada dəlilin obyektiv aləmlə uyğun olması ...
- a) şərt olunur
b) şərt olunmur
c) üstünlük təşkil edir
d) mümkündür
6. Hansı düzgündür?
- a) Sofistika təsdiqi bilik vermir.
b) Qəti bilik verir.
c) Təsdiqi bilik verir.
d) Ümumi bilik verir.

Sofistikanın hissələri

1. *Daxili (əsas) hissələr:* burada məqsəd sofistlik əqli-nəticənin daxili hissələri sayılan onun həm maddəsi, həm də formasıdır.
2. *Xarici hissələr:* bunda isə məqsəd sofistikanın özündən kənarında olsa da, amma yanlış nəticənin qəbul olunmasına səbəb olan ünsürlərdir. Məslən: təhqir, təkrar və s.

Qeyd: sofistika bütün sahələrdə baş verə bilər, məsələn: əqli, qeyri-əqli, ictimai-siyasi, mədəni və s.

Sofistikanın maddələri

Sofistikada istifadə olunan hökmlər vəhmi və ikimənalı hökmlərdir. Vəhmi dedikdə o hökmlər başa düşülür ki, yanlış olduğu halda vahimə qüvvəsinin doğru hesab etdiyi hökmlər anlaşılır. İkimənalı hökmlər dedikdə isə yəqini və aksiom biliklərə oxşar hökmlər nəzərdə tutulur.

Test

1. Sofistikanın hissələri hansılardır?

- a) Daxili və xarici
 - b) Xarici və qeri-zati
 - c) Daxili və əsas
 - d) Daxili və ləfzi
2. Zehni birbaşa xəyata salan ünsürlər nə adlanır?
- a) Əsas hissələr
 - b) Qeyri-zati hissələr
 - c) Ləfzi ünsürlər
 - d) Mənəvi ünsürlər
3. Sofistika hansı sahələrdə işlədilir?
- a) Ancaq əqli
 - b) Humanitar
 - c) Siyasi
 - d) Hər yerdə
4. Sofistikanın müqəddimələrində hansı maddələrdən istifadə olunur?
- a) Vəhmi
 - b) Vəhmi və ikimənalı
 - c) Zənni və vəhmi
 - d) Vəhmi və məşhur

Xülasə

1. İnsan həqiqəti kəşf etmək üçün müxtəlif yollar seçir, bəziləri düzgün bəziləri yanlışdır. Başqa sözlə, insan çox əqli-nəticələrində istər-istəməz xətalara düşür.
2. Zehnin xətası məntiq elminin hazırlanmasının əsas amili olub və bu elmdə sofistika bəhsi xətalrı aradan qaldırmaq haqqında digər bəhslərdən daha çox danışır.
3. Sofistika ya maddəsi, ya forması (ya da hər ikisi) yanlış olan əqli-nəticədən ibarətdir.
4. Sofistika həm müsbət, həm də mənfi niyyətlə ola bilər.

5. Sofistikanın faydaları: fəkirin xətaya düşməsinin qarşısını almaq, təsirə düşməkdən amanda qalmaq, başqalarının xətaya düşməsinin qarşısını almaq, sofiskitaçının özünə qalib gəlmək.
6. Sofistikanın hissələri iki dəstədir: daxili (maddə və forma) və xarici.
7. Sofistika yalnız xüsusi sahələrə adi deyil, hər yerdə işləyə bilər.

Suallar

1. Məntiqin hansı bəhs xəta ilə mübarizə aparmaqda digərlərindən daha çox məsuliyyətlidir?
2. Sofistikanı tərif edin.
3. Necə olur ki, sofistika müsbət niyyətlə də baş verir?
4. Sofistikada mənfi niyyəti izah edin.
5. Sofistikanın hansı faydaları var?
6. Sofistikanın hissələrini deyil və misal çəkin.
7. Sofistika hansı sahələrdə olur?

16-CI DƏRS
DAXİLİ SOFİSTİKANIN NÖVLƏRİ

Bu dərsdə daxili sofistikanın növləri ilə tanış olacağıq. Birbaşa sofistikalardan danışacaq, deduktiv sofistikanı izah edəcəyik. Əqli-nəticələrdə şərtlər yerinə yetirilməyəndə sofistikanı göstərəcəyik. İnduksiya və analogiyadan törəyən sofistika ilə tanış olacağıq.

Əqli-nəticənin məzmun, yaxud formasından ən azı biri yalnız olarsa bu zaman o sofistikadır. Buna əsasən sofistikanın növləri əqli-nəticənin İmaddə və formasına görə) şərtlərinin sayı qədərədir. Əqli-nəticə birbaşa və dolayısı qisimlərinə bölündüyündən, onların hər birinin şərtləri araşdırılmalıdır ki, əqli-nəticə zamanı xəta da aydınlaşsın.

1. Birbaşa əqli-nəticə

Əgər bir təsdiq yalnız bir hökmdən alınarsa onda ona birbaşa əqli-nəticə deyilir və onun qisimləri, hər birinin də şərtləri ilə tanış olduq. Əgər şərtlər ödənməzsə bu zaman sofistika baş verir. Məsələn, əgər ümumi iqrari hökmün ziddi ümumi inkari hesab olunsay, bu zaman “hər bir canlı insandır” hökmünün yanlışlığından “heç bir canlı insan deyil” hökmünün doğruluğu çıxar. Yaxud, ümumi iqrari hökmün doğruluğundan onun dəyişməsinin doğruluğu həmin şəkildə (ümumi iqrari) alınar: “hər maddi şey mövcuddur” hökmündən nəticə alınar ki, “hər mövcud olan şey maddidir”, yaxud “bəzi məsumlar peyğəmbər deyil” hökmündən nəticə alınar ki, “bəzi peyğəmbərlər məsum deyil”, çünki dedik ki, xüsusi inkari hökmün müstəvi dəyişməsi yoxdur.

2. Dolayısı əqli-nəticə

Deduksiya: deduksiyanın maddə və formasına görə şərtləri var, bu şərtlərdən ən azı biri ödənməzsə bu sofistikaya səbəb olar. Bu şərtlərdən bəziləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- a) *Deduksiyanın müqəddimələrinin vahid hökm olması:* Məsələn, “yalnız insan şairdir, hər bir şair canlıdır, deməli yalnız insan canlıdır”, burada sofistika olub, çünki birinci hökm iki hökmdən təşkil olunub: “insan şairdir” və “qeyri-insan şair deyil”.
- b) *Orta həddin təkrarlanması:* deduksiyada gərək tam şəkildə və dəqiq mənada işlənən orta hədd iştirak etsin. Əgər orta hədd təkrar olunmadığı halda təkrarlandığı zənn olunsay, sofistika baş verir. Bu zənnin mənşəyi bir sözün müxtəlif mənalara malik olmasından irəli gəlir və bir müqəddimədə bir mənada, digərində isə başqa mənada

işlənmiş olur. Bu da bəzən sözün kökündən, bəzən onun formasından, bəzən də onun başqa sözlərlə birləşməsindən doğur. Bu sofistikanın əhəmiyyətli olmasına görə sözün mənasının müxtəlifliyinin mənşəyinə araşdıraq.

- Sözün kökü: sözün müxtəlif mənalara dəlaləti onun kökünə görədirsə və onun forması və digər sözlərlə birləşməsi bunda rol oynamırsa, məsələn, “üzüm şirindir, Şirin ədəbiyyat əfsanəsidir, onda üzüm ədəbiyyat əfsanəsidir”.
- Sözün forması: sözün müxtəlif mənada olmasının mənşəyi onun forması olsa, məsələn, qu quşu qazdır, qaz yanır, deməli qu quşu uçur.
- Birləşmə: müxtəlifliyin mənşəyi sözün birləşməsi olsa, yəni söz kök (maddə) və forma (surət) cəhətindən müxtəlif mənalara dəlalət etmir, amma başqa sözlərlə birləşdiyi üçün müxtəlif mənalara dəlalət edir, bunun da qisimləri var: bəzən birləşmənin özü müxtəliflik yaradır, məsələn: “əgər kimsə həzrət Əlinin (ə) haqqında bir şey desə, bu ona layıqdır, kimsə onun (ə) haqqında nəsə deyib, deməli ona layıqdır”. Bəzən də birləşmənin olduğunun güman olunması müxtəliflik yaradır, məsələn: “5 cüt və təkdir, hansı ədəd cüt və tək olsa cütdür, deməli 5 cütdür”. Bəzən isə müxtəlifliyi birləşmənin olmamasının güman olunması yaradır, məsələn: “su hidrogen və oksigendir, hidrogen və oksigen yandırıla bilir, deməli su yana bilir”.

Test

1. “Mühəndislər insanlar üçün yol və bina planları hazırlayırlar, plan hazırlayanlara etibar etmək olmaz, ona görə də mühəndislərə etibar etmək olmaz”, - bu sofistikadır, nə üçün?
 - a) Orta hədd yoxdur
 - b) Xüsusi şərtlərə riayət olunmayıb
 - c) İkidən çox hökmdən təşkil olunub
 - d) Birinci fiqura məxsus olan şərtlərə riayət olunmayıb

2. "Bəzi canlılar insan deyil", hökmünün doğruluğundan "bəzi qeyri-heyvanla qeyri-insan deyil",- hökmünün doğruluğu çıxarılsa, sofistika baş vermişdir, nə üçün?
 - a) Xüsusi inkarının subyekt çevirməsi yoxdur
 - b) Xüsusi inkarının ikitərəfli çevirməsi yoxdur
 - c) Xüsusi inkarının "müxalif" zidd müstəvisi xüsusi iqraridir
 - d) Əslində sofistika deyil
3. "Nizami şairdir, şair "ümumi"dir, bəs, Nizami ümumidir", bu sofistikadır, çünki ...
 - a) kiçik müqəddimə iqraridir
 - b) orta həddi yoxdur
 - c) müqəddimələr keyfiyyətdə əks deyil
 - d) xüsusi şərtlərə riəət olunmayıb
4. "Yalnız kişilər hakim ola bilər, hakim olanlar ədalətlidir, ona görə də yalnız kişilər ədalətlidir",- bu fikir nə üçün sofistikadır?
 - a) Xüsusi şərtlərə riəət olunmayıb
 - b) Birinci fiqurun şərtlərinə riəət olunmayıb
 - c) Fərqli həddlərə malik deyil
 - d) İkidən daha çox hökmdən təşkil olunub
5. "Hava sazdır, saz musiqi alətidir, hava musiqi alətidir",- burada hansı növ sofistika baş verib?
 - a) Orta həddin təkrarlanmaması
 - b) Xüsusi şərtlərin riəət olunmaması
 - c) İkidən daha çox hökmdən təşkil olunması
 - d) Birinci fiqurun xüsusi şərtinə əməl olunmaması
6. "Yalnız maddi şeylər görünür, görünən şeylər mövcuddur, deməli yalnızca maddi şeylər mövcuddur",- nə üçün sofistikadır?
 - a) Orta hədd yoxdur
 - b) Fərqli hədlərə malik deyil
 - c) İkidən daha çox hökmdən təşkil olunub
 - d) Xüsusi şərtlərə riəət olunmayıb

7. "Heç bir insan ağac deyil" hökmünün doğruluğundan "bütün qeyri-ağaclar insandır" hökmünün doğruluğu güman olursa, nə üçün sofistika baş vermiş olur?
- Ümumi inkari hökmün "müxalif" müstəvi ziddi xüsusi iqraridir
 - Ümumi inkarının müxalif müstəvi ziddi xüsusi inkaridir
 - Ümumi inkarının ikitərəfli çevirməsi xüsusi iqraridir
 - Sofistka deyil
8. "Bütün ballar sarı və mayedir, deməli bütün sarı və mayelər baldır",- burada hansı sofistika olub?
- Birbaşa əqli-nəticənin şərtlərinə riəət olunmaması
 - Orta həddin təkrarlanmaması
 - Maddəyə məxsus şərtlərə riəət olunmaması
 - Analogiyanın şərtlərinə rəəət olunmaması
- c) *Deduksiyanın fiqurlarının şərtləri:* Orta terminli sadə deduksiyada deyildi ki, birinci fiqurda gərək kiçik müqəddimə iqrari olsun. Buna əsasən, "Hüseyn həkim deyil, hər bir həkim alimdir, deməli Hüseyn alim deyil", əqli-nəticəsində sofistika baş verib. Yaxud, şərti istisnai deduksiyada qeyd olundu ki, nəticə terminin təsdiqindən əsas termini nəticə kimi ala bilmərik. Buna görə də, "əgər yağış yağıbsa yer yaşıdır, yer yaşıdır, deməli yağış yağıb", deməyimiz yanlışıdır.
- d) *Deduksiyanın maddəsi:* Deduksiya maddəsinə görə 4 qisimə bölünür. Məsələn sübutda deyildi ki, maddələr yəqini olmalıdır, orta hədd böyük həddin kiçik həddə nisbət verilməsini bilməyin səbəbi olmalıdır və ... Onda, bu şərtlərdən bir olmasa, sofistika baş verər. Məsələn, bir vəzir özünün müvəffəqiyyətsizliyinin səbəbinin azon qatının kiçilməsi olduğunu desə, bu sofistikadır, çünki azon qatının kiçilməsi ilə müvəffəqiyyət arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yoxdur.

e) *Xüsusi şərtlər*: Nəticənin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə şərtləri var. Məsələn üçüncü fiqurda hər iki müqəddimə ümumi iqrari olsa da nəticə həmişə xüsusi olmalıdır. Ona görə də, "hər şair canlıdır, hər şair insandır, deməli hər canlı insandır", fikiri sofistikadır.

İnduksiya və analogiya: Natamam induksiyada ümumi hökm üçün əgər müşahidə təkrarlanmasa, yaxud müşahidələrin sayı çox az olsa, ümumi hökmün çıxarılması sofistikadır. Məsələn, bir neçə alçaq boylunu müşahidə etməklə hökmverilsin ki, bu şəhərin hamısı alçaqboyludur. Yaxud, analogiyada oxşar əlamətin olmaması ilə hökm bir subyektədən başqa bir subyektə köçürülsə, sofistika baş verir.

Test

1. "Allah var, hər varlıq maddidir",- fikiri nə üçün sofistikadır?
 - a) Orta hədd yoxdur
 - b) Birinci fiqurun şərtləri yoxdur
 - c) Nəticənin şərtləri ödənməyib
 - d) Maddənin şərtlərinə riayət olunmayıb
2. "Kim çox yesə, xəstəliklərə düçar ola bilər, Nazim çox yemir, ona görə də heç bir xəstəlik qorxusu yoxdur",- düşüncəsi niyə sofistikadır?
 - a) Nəticənin xüsusi şərtlərinə riayət olunmayıb
 - b) Şərti istisnai deduksiyanın xüsusi şərtləri
 - c) Maddənin xüsusi şərtləri
 - d) Hökmün şərti yoxdur
3. "Bütün dödrayaqlılar isti qana malikdir, hər bir meymunun qanı istidir, deməli hər bir dördayaqlı meymundur",- fikiri sofistikadır, nə üçün?
 - a) Orta hədd təkrarlanmayıb
 - b) Müqəddimələri keyfiyyətdə fərqli deyil
 - c) Nəticənin xüsusi şərtlərinə riayət olunmayıb
 - d) Maddənin şərtlərinə riayət olunmayıb
4. "Əgər A ölkəsi B ölkəsi ilə əlaqələrin olmasını sadıq şəkildə istəsə, mədəni və idman sahələrindəki əlaqələrə xüsusi diqqət edər, qəti

- şahidlər göstərir ki, onlar mədəni əlaqələrə xüsusi diqqət yetirdilər, deməli A ölkəsi B ölkəsi ilə əlaqələrin olmasını sadıqanə şəkildə istəyir”.
- Nəticənin xüsusi şərtlərinə riayət olunmayıb
 - Şərti istisnai deduksiyanın xüsusi şərtlərinə riayət olunmayıb
 - Bir-birindən ayrı iki müqəddimədən təşkil olunub
 - Sofistika deyil
5. “Heç bir insan ağac deyil, hər bir ağac böyüyür, ona görə də bəzi insanlar inkişaf etmir”,- mühakiməsində hansı növ sofistika baş verib?
- Üçüncü fiqurun şərtləri yoxdur
 - Orta terminli deduksiyanın şərtləri yoxdur
 - Böyük müqəddimə iqraridir
 - Böyük müqəddimə ümumidir
6. “Heç bir satıcı çörəkçi deyil, heç bir çörəkçi balıqçı deyil, ona görə də satıcı balıqçı deyil”,- bu fikirdə nəyə riayət olunmayıb?
- Orta terminli deduksiyanın ümumi şərtlərinə
 - Böyük müqəddimənin inkariliyi
 - Kiçik müqəddimənin xüsusiliyi
 - Böyük müqəddimənin xüsusiliyi
7. “Həyat yoldaşınızın təhsili varsa, evlilik həyatının problemlərində sizə kömək edə bilər, ancaq təəssüflər olsun ki, təhsili yoxdur, buna görə də kömək edə bilməz”. Bu sofistikadır, nə üçün?
- Hökmün şərti yoxdur
 - Şərti istisnai deduksiyanın şərtləri yoxdur
 - Nəticənin şərtləri yoxdur
 - əslində sofistika deyil
8. Əgər kimsə güman etsə ki, “qatıq balıq kimidir, çünki hər ikisini tuturlar”,- hansı növ sofistikaya düşmüş olur?
- Orta həddin təkrarlanmaması
 - Analogiyada sofistika
 - Natamam induksiyaada sofistika
 - Deduksiyaada sofistika yoxdur

Xülasə

1. Əgər əqli-nəticə maddə və formasına görə lazım olan şərtlərə malik olmasa sofistikadır.
2. Daxili sofistikanın növləri əqli-nəticənin maddə və surətinə görə lazım olan şərtlərin sayına görədir.
3. Deduksiya maddə və surətinə görə şərtlərə malik olmasa bu sofistikaya səbəb olur.
4. Deduksiyanın şərtləri bunlardır: müqəddimələr bir hökm olmalıdır, orta hədd təkrarlanmalıdır, hədlər müxtəlif olmalıdır, deduksiyanın formal şərtləri ödənməlidir, həmçinin maddi şərtləri də, induksiya və analogiyanın da xüsusi şərtləri vardır.

Suallar

1. Birbaşa sofistikanı misalla izah edin.
2. Deduktiv sofistikanı misalla göstərin.
3. Deduksiyada sofistikaya səbəb olan şərtləri deyin.
4. İnduksiya və analogiyada sofistika?
5. İzah edin ki, nə üçün nəticənin şərtlərinə riəət olunmasa sofistika olur?

17-Cİ DƏRS XARİCİ SOFİSTİKANIN QİSİMLƏRİ

Bu dərəsdə isə xarici sofistika ilə tanış olacağıq. Yolu bağlama, qaytarma, uşaq da bilir, əlbəttə amma, bu ki bir şey deyil, təkrarlama, tələqurma və s. kimi sofistikalari öyrənəcəyik. Həmçinin virus, təhqir, zarafat kimi şeylərdən istifadə etməklə mövzudan yayınmalar haqqında danışıcağıq.

Xarici sofistika

Xarici sofistika dedikdə əqli-nəticənin mətnindən xaricdə olsa da, amma eyni halda nəticənin yanlış qəbul olunmasına səbəb olur. Buna baxmayaraq, bu qisim sofistikalardan çoxsaylı olmasını və bunların da təfəkkür zamanı yanlışlıqlara səbəb olduğunu nəzərə alaraq onların ən mühümlərini nəzərdən keçirmək yaxşı olardı.

1. **Yolu bağlamaq:** bu sofistika o yerdə baş verir ki, sofistikaçı öz iddiasını nə isbat nə də inkar oluna bilməyəcək kimi göstərir və bununla da öz iddiası ilə əqli-nəticə arasındakı əlaqəni qırır ki, heç kim dəlil axtarmasın. Məsələn, “bu mövzuda ağıl o qədər də işləmir, əgər qəlbinizin bir pəncərəsindən baxsanız, sözlərimin həqiqət olduğunu görürsünüz”.
2. **Bunu hər bir məktəbli bilir:** iddianın aksiom kimi qələmə verilməsi ilə heç kimin dəlil tələb etməməsinə nail olmaq. Ona görə ki, aksiom bir biliyə dəlil tələb etmək cahilliyin əlaməti sayılır. Məsələn, “bu məsələ 2×2 kimidir, hamı dərk edir ki, cəmiyyətdə fəsad baş verərsə, dövlət camaata və mətbuata daha çox azadlıq verməlidir”.
3. **Məlumatsızlığa əsaslanma:** fikrini əsaslandıran şəxs xüsusi bir incəliklə öz xəbərsizliyini müddəaya dəlil kimi göstərir. Məsələn, “cinə inanmaq xurafatdan başqa bir şey deyil, çünki bu barədə heç bir elmi kitab, yaxud məqalə görməmişəm”.
4. **Təkrarlama:** əgər bir şəxs öz iddiasını isbatlamaq əvəzinə onu təkrarlamaqla, dinləyən şəxsi onu qəbul etməyə vadar etsə, buna təkrarlama sofistkası deyilir. Məsələn, “neçə dəfə dedim ki, hazırkı çıxılmaz vəziyyətdən yeganə qurtuluş yolu, yalnız demokratiyanı həqiqi mənasında qəbul etməkdir?!”.
5. **Tələqurma:** bu sofistikada bir inancın tərəfdarına gözəl bir xüsusiyyət nisbət verilir ki, təhrik olunsun. “Zövq və eşq əhli yaxşı bilir ki, bu müəssisə üçün seçilən ad çox gözəl addır”.

1. Bu fikirdə hansı növ sofistika baş verib? “Mən ona bədbinəm, onun çöhrəsi pis adam olduğunu göstərir”.
 - a) Tələqurma
 - b) Məlumatsızlığa əsaslanma
 - c) Yolu bağlamaq
 - d) Uşaq da bilir
2. “Qərb həyatının şərq həyatında daha şirin olması aydın bir məsələdir”,- burada hansı sofistika olub?
 - a) Uşaq da bilir
 - b) Yolu bağlamaq
 - c) Məlumatsızlığa əsaslanma
 - d) Təkrarlama
3. “Onun kitabı qüsursuzdur, çünki indiyə kimi ona heç bir tənqid yazılmayıb”,- hansı sofistika baş verib?
 - a) Yolu bağlamaq
 - b) Uşaq da bilir
 - c) Məlumatsızlığa əsaslanma
 - d) Təkrarlama
4. “Son illər azadlığın mədhində o qədər söz dedik ki, artıq bunda heç bir şübhə qalmayıb”.
 - a) Tələqurma
 - b) Təkrarlama
 - c) Uşaq da bilir
 - d) Məlumatsızlığa əsaslanma
5. “Sizin kimi savadlı tədqiqatçıdan belə bir inanc gözlənilməzdir”.
 - a) Tələqurma
 - b) Məlumatsızlığa əsaslanma
 - c) Təkrarlama
 - d) Uşaq da bilir

6. **Qaytarma:** bir hökmün doğruluğunu isbat etmək üçün elə bir şəxsə istinad edilir ki, onun mütəxəssisliyi lazımi həddə deyil. “Böyük siyasətçilərdən biri deyib ki, gələn il yağış çox olacaq”.
7. **Dəliltələbetmə:** iddianın doruluğunu isbat etməkdənsə sübut yükünü qarşı tərəfin öhdəsinə qoymaq. “Nəzərimcə bu hadisənin şansı qətidir, qəbul etmirsizsə dəlilinizi deyın”.
8. **Qiymətli sözlər:** bəzi sözlərin mənfi, yaxud müsbət yükü var. Qarşı tərəfin xüsusi hisslərini təhrik etmək onun qəbul olunmasında təsirli ola bilər. Əgər bir nəfər bir şeyin izahında xüsusi yükə malik olan sözdən müəyyən bir şəkildə istifadə edərək qarşı tərəfə yanlış fikiri ötürə bilirsə, onda bu növ sofistika baş verir. “Mən öz inanclarımda sabit və möhkəməm, siz isə öz sözlünüz haqqında yersiz inadkarlıq edirsiniz”.
9. **Bu ki, sofistikadır:** qarşı tərəfin sözünü dəlilsiz olaraq sofistika olduğunu demək. “Siz məntiq oxumusuz, doğrudur? Bəli. Elə buna görə də necə sofistika etməyi yaxşı bilirsiniz”.
10. **Niyyətə əsaslanma:** bir fikirin, yaxud bir əməlin doğruluğunu bilmək üçün onun özünü araşdırmaq lazımdır. Amma əgər bir nəfər gözəl niyyətdən fikirin doğruluğunu nəticə olaraq alsın, yaxud da yanlış niyyət müqabilində də fikirin yanlışlığını nəticə alsın, bu cür sofistika eləmiş olur. “O bu kitabı məşhurlaşmaq üçün yazıb, ona görə də oxunası deyil”.

Test

1. “Bu qida maddəsinin böyük fiziklərin nəzərinə görə”,- bu hansı növ sofistikadır?
 - a) Qaytarma
 - b) Qiymətli söz
 - c) Niyyətə əsaslanma
 - d) Avamı aldatma
2. “Nəzərimcə o bu şəhərin nümayəndəsi olmaq üçün ən gözəl fərddir, müxalifsinizsə, deyın, nə üçün?”.
 - a) Qiymətli söz

- b) Qaytarma
c) Dəliltələbetmə
d) Niyyətə əsaslanma
3. "Baxmayaraq ki, məntiqsizsiniz, biz öz yolumuzda sabit qalacağıq".
a) Qiymətli söz
b) Qaytarma
c) Yolu bağlama
d) Tələqurma
4. "Müştərilərdən soruşsanız ki, Allahınız nə nazil edib? Deyəcəklər ki, elə öncəki əfsanələri".
a) Qiymətli söz
b) Bu ki, sofistika
c) Qaytarma
d) Niyyət
5. "Əvvəlcə baxmaq lazımdır ki, bu əsərin müəllifi onu nəyə görə yazıb. Əks halda onu oxumağın mənası yoxdur!".
a) Qiymətli söz
b) Niyyət
c) Qaytarma
d) Yolu bağlama

11. **Mənşə:** bu sofistika o zmaan baş verir ki, bir nəfər bir sözü tənqid edərkən, bu sözü ilk deyən şəxsin mənfi bir insanın olduğu vurğulanır və həmin sözün də doğru olmadığı nəticəsi alınır. Bu sofistika, "bir nəzərin mənşəyi onun düzgün, ya yanlış olması üçün gözəl yoldur",- fikrinə əsaslanır. Məsələn, "bu söz ilk dəfə Çingizxan tərəfindən deyilib, ona görə də qəbul etmək olmaz".

12. **Təhqir:** sofistikaçı qarşı tərəfin sözünü elmi tənqid etməkdən aciz olanda, ona təhqir və istehza ilə yanaşır və bununla da onun fikrinin qəbul olunmaz olduğunu göstərməyə çalışır. "Bu məqalənin dəyəri yoxdur, çünki müəllifi neçə dəfə oğurluqla yaxalanıb".

13. **Virus:** bu sofistika o zaman baş verir ki, bir fikir söylənərkən müəyyən hərəkətlərlə onun düzgün ötürülməsinin qarşısı alınır. Bu əməl natiqə pis təsir göstərir, həmçinin onun sözlərinin müxatəbə təsirində mənfi rol oynayır. Məsələn, nitq zamanı yersiz təkliflər, nəsə vermək və s.
14. **Ürəkyanma:** sofistikaçı bəzən ürəyi yanmaqla müxatəbin nəzərini özünə tərəf cəlb edir və bununla da onlara təsir göstərir, yanlış fikirə inanmağa məcbur edir. “Əgər bu faydasız işçinin işdən çıxarılmasına qərar versək, həyat yoldaşı dünyadan köçəcək, uşaqları yetim, başsız və avara qalacaq”.
15. **Bu ki, bir şey deyil:** qarşı tərəfin fikri əhəmiyyətsiz kimi qələmə verilərək səhnədən çıxarılır, yaxud onun digərlərinə təsirinin qarşısı alınır. “Sizin fikriniz yeni bir şey deyil və buna elə də diqqət olunmadı, buna görə də vaxtı almayın”.

Test

1. Bu fikirdə hansı növ sofistika baş verib? “Azuşaqlılıq və gözəl yaşam şüarını ilk verən şəxs filankəs olub, ona görə də bu fikir dayandırılmalıdır”.
 - a) Niyyət
 - b) Mənşə
 - c) Tələqurma
 - d) Qaytarma
2. “Cinayətkar insandan dəyərli fikir götürmək olarmı?!”. Burada hansı sofistika olub?
 - a) Təhqir
 - b) Dəyərli söz
 - c) Niyyət
 - d) Virus
3. “Elə də dərinliyi olmayan bu sadə məqalə ilə vaxtımızı almağa ehtiyac yoxdur”.
 - a) Dəyərli söz
 - b) Təhqir
 - c) Tələqurma

- d) Bu ki, bir şey deyil
4. Bu oğru müəllimi tutmayın, çünki illərlə qazandığı hörməti gedəcək".
- a) Ürəkyanma
b) Dəyərli söz
c) Məlumatsızlığa əsaslanma
d) Niyyyət
5. "Nitq zamanı yersiz təkbir və salavat demək",- bu hansı növ sofistikadır?
- a) Təkrar
b) Virus
c) Təhqir
d) Tələqurma
16. **Yayıdırma:** yanlış getmək ümumiyyətlə sofistikadır. Bir nəfər yeni bir məsələni ustalıqla incə şəkildə ortaya atanda zehinləri əsas mövzudan yayındırır. Məsələn, "siz nə üçün yalnız gəlirli kitabları çap etməyə üstünlük verirsiniz? Əlbəttə bilirsiniz ki, zövqlər əvəz olur, illər öncə biz kitablarımızı aydın cildlərdə çap etməyə üstünlük verirdik ki, daha çox cəlbedici olsun, amma bu cildlərin tez çirkləndiyi anladığımız və ..."
17. **Yersiz zarafat:** bir nəfər mübahisə və müzakirə zamanı dəlil gətirməyə aciz qalır və müəyyən lətifə ilə zarafat edir. "Sizin sözlünüz mənə bir lətifəni xatırlatdı; bir gün ..."
18. **Sən də məni kimi:** sofistikaçı bəzən özünü müdafiə etmək üçün deyir: "Məni siqaret çəkdiyim üçün tənbeh edirsiniz, amma cavanlıqda özünüz də çəkirdiz!".
19. **Əlbəttə, amma:** "Əlbəttə ki, vaxtımın bitdiyini bilirəm və dinləyicilərin hövsələsi də daralıb, amma bu nöqtəni deməsəm hayıf olar..."
20. **Uzaqlaşdırma:** Bu sofistika o zaman baş verir ki, bir nəfər onun rəftar və sözünün başqa bir meyarla mühakimə olunmasını istəyir. Amma bir halda ki, bu meyarın səbəbi olmalıdır.

Test

1. Bu cümlədə hansı növ sofistika olub? “Ata, deyirsiniz ki, namazı əvvəl vaxtında qılım, amma özünüz bu gün səhər namazını gün çıxana yaxın qıldınız!”
 - a) Sən də məni kimi
 - b) Yayındırma
 - c) Uzaqlaşdırma
 - d) Əlbəttə, amma
2. “Özünü tərifləmə yaxşı şey olmasa da, amma deyim ki, fəlsəfədə mənim kimi bəndələr barmaq sayı qədərdir”.
 - a) Uzaqlaşdırma
 - b) Əlbəttə, amma
 - c) Dəyərli söz
 - d) Tələqurma
3. Bu cümlədə işlənmiş sofistikanın növünü təyin edin: “Siz bizim dərsdə olmamağımıza, başqalarının dərsdə olmamasına yanaşdığınız kimi yanaşırsınız”.
 - a) Əlbəttə, amma
 - b) Məni kimi
 - c) Uzaqlaşdırma
 - d) Yayındırma

Xülasə

1. Sofistikanın xarici hissələri əqli-nəticədən kənar olan şeylərdən ibarətdir və yanlış nəticənin qəbul olunmasına səbəb olur.
2. Bu sofistikalarda da o cümlədən xarici sofistikalardır: uşaq da bilir, məlumatsızlığa əsaslanma, təkrarlama, tələqurma, qaytarma, dəliltələbetmə, dəyərli sözlər, bu ki sofistikadır, niyyət, mənşə, təhqir, virus, ürəkyanma, bu ki bir şey deyil, yayındırma, zarafat, sən də məni kimi, əlbəttə amma, uzaqlaşdırma.

Suallar

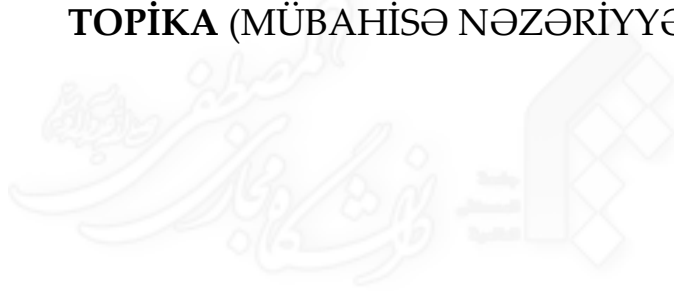

1. Yolu bağlama və uşaq da bilir sofistikalarnı misalla izah edin.
2. Məlumatsızlığa əsaslanma və təkrarlama sofistikalarnı izah edin.
3. Tələqurma və qaytarmanı misalla göstərin.
4. Dəliltələbetmə və qiymətli sözə izah verin.
5. Niyyət və bu ki sofistikadır azdırmalarnı izah edə bilərsinizmi?
6. Mənşə və təhqir sofistikalarnı nədir?
7. Virus və ürəyianma sofistikalarnı necə?
8. Bu ki bir şey deyil sofistikasını bir misalla bəyan edin.
9. Yayındırma və zarafat?
10. Sən də məni kimi, əlbəttə amma, uzaqlaşdırma sofizmləri nədir?

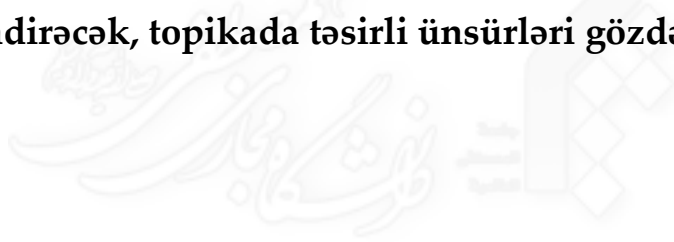

18-Cİ DƏRS
TOPİKA (MÜBAHİSƏ NƏZƏRİYYƏSİ)

Bu dərsdə topika ilə tanış olacağıq. Onun məntiqdəki rolu, qaydalarını öyrənəcəyik. Ondan necə istifadə edilməsi haqqında danışacaq, sübutla fərqləndirəcək, topikada təsirli üsürləri gözdən keçirəcəyik.

Topikanın zəruriliyi

Topika (yaxud mübahisə nəzəriyyəsi) mühüm fəndir. Əqli-nəticə kimi onun öz xüsusi yeri var. Bu fənnin mütəxəssislər tərəfindən dərin və elmi şəkildə salınması müasir zamanda xüsusi bir elm kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Buna əsasən, topika haqqında nəinki müxtəlif məqalələr yazılmalıdır, əksinə o xüsusi şəkildə təlim və tədris olunmalıdır. Burada topika haqqında qeyd olunanlar qısa məlumatlardır.

İnsan bəzən münazirə zamanı bir sıra səbəblərə görə sübutu kənara qoyub topikadan istifadə etməyə məcbur olur, məsələn:

1. Müddəa düzgün olmayanda və ona sübut gətirmək mümkün olmadıqda
2. Ümumi kütlə üçün sübutu başa düşmək çətin olanda
3. Sübut gətirə bilməyəndə, yaxud onu düzgün dərk edə bilməyəndə
4. Elmi bir sahəni yeni öyrənənlərin, sübutu çətin dərk etmələri

Buna əsasən, insan istər-istəməz mübahisə etməyə məcbur olur, digər tərəfdən isə sübut fənni nisbətən çətin olduğundan topikanı öyrənmək öz zəruriliyini göstərir.

Topikanın tərifı

Topika bir termin olaraq elə bir fəndir ki, insan onun vasitəsilə qarşı tərəfin qəbul etdiyi təqlidi, təsdiqlənən, yaxud məşhur hökmlərdən istifadə edərək istədiyi məsələni isbat ya inkar edə bilər. Hər bir münazirədə və bəhsdə ən azı iki tərəf olur. Birinci şəxs məsələni qəbul və müdafiə edir. Bunun müqabilində isə ikinci tərəf məsələni inkar edir. Bu hücum və müdafiə həmişə sual-cavab şəklində olduğundan, hücumçu və öz sualları ilə qarşı tərəfi rədd edən tərəfə "soruşan", müdafiəyə qalxan tərəfə isə "cavablandırın" deyilir.

Sübutla fərqi

1. Sübutun müqəddimələri yəqini və obyektiv aləmlə uyğun olmalıdır, amma topikada müqəddimələr qarşı tərəfin nəzərində təsdiqlənən və təqlidi olur və obyektiv aləmlə uyğunluq da şərt deyil.
2. Topikanın həmişə mübarizə aparan iki tərəfi olur, amma sübutu isə bəzən insan özü üçün gətirir, çünki hər bir insan nəyisə başqasına isbat, yaxud inkar etsə də, həmçinin onun özünün də həqiqəti dərk etmək üçün sübuta, yəqini müqəddimələrə ehtiyacı var.
3. Sübutun forması yalnızca deduksiyadır, amma topika induksiya və analogiyada ola bilər.

Test

1. Topikada insan təsdiqlənən və ... hökmlərindən istifadə edib öz iddiasını ... edə bilər.
 - a) Məşhur, isbat
 - b) Məşhur, rədd
 - c) Məşhur, isbat ya rədd
 - d) Mütəvatir, isbat
2. Sübutun müqəddimələri ... hökm olmalı, amma topikanın müqəddimələri isə gərək ... hökm olsun.
 - a) Yəqini, təsdiqlənən
 - b) Bəzən yəqini, obyektiv aləmlə uyğun olan məşhur
 - c) Bəzən obyektiv aləmlə uyğun olmayan yəqini, obyektiv aləmlə uyğun olan təsdiqlənən
 - d) Yalnız mütəvatir və ilkin prinsiplər, təsdiqlənən
3. Topikanın iki tərəfi var: ... və ...
 - a) subyekt, predikat
 - b) danışan, dinləyən
 - c) soruşan, cavablandıran
 - d) isbatlayan, təkzib edən

Topikada məharət

- Məşhur hökmlərin növlərini bilmək; istər ictimai, istər siyasi, iqtisadi və əxlaqi olsun və xüsusilə də müzakirə obyektinə olan mövzuya aid olan məşhur hökmlər və onların sistemləşdirərək bir yerə yığmaq.
- Elmlərdə istifadə olunan müxtəlif sözləri bilmək və söz və onun ümumi hökmlərini bilmək.
- Şeylər arasında ortaq və müxtəlif cəhətləri bir-birindən ayırmaq.

Topikanın nəzakət qaydaları

- Çətin sözlərdən uzaq durmaq və gözəl və cazibəli sözlərdən istifadə etmək.
- Məsxərə, söyüş və nalayiq sözlər işlətməmək.
- Təvazökarlıq.
- Kürsü arxasınca olanlarla, əxlaqi yaxşı olmayanlarla, inadkarlarla bəhsdən uzaq durmaq. Zəruri hallarda ehtimal olunan zərbələrdən ehtiyatlı olmaq və onları gözəl şəkildə qarşı tərəfin özünə qaytarmaq.
- Həqiqətin hər şeydən üstünlüyünü demək və həqiqət aşkarlananda onu sorğu-sualsız qəbul etməyi demək.
- Bəyanın gözəl olmasına diqqət etmək.
- Qarşı tərəfə danışmağa həddindən artıq imkan verməmək.
- Qeyd olunan məsələnin bəyanında qətiyyət.
- Ayə, hədis, məsəl, şeir və dastanlardan yerində istifadə etmək.

Test

1. Topikada işlədilən hökm?
 - a) Mütəvatir
 - b) Təsdiqlənən
 - c) Təxəyyüli
 - d) Təcrübi

2. Bir fərdin yaxud cəmiyyətin qəbul etdiyi hökmlər necə adlanır və bizim, bu hökmlərdən onların hansısa bir inancını rədd etmək üçün istifadə etdiyimiz metod nədir?
 - a) Təsdiqlənən, topika
 - b) Məşhur, xitab
 - c) Təqlidi, şeir
 - d) Mütəvatir, sübut
3. Hasnı fəndə yalnızca deduksiyadan istifadə olunmur?
 - a) Sübut
 - b) Topika
 - c) İnduksiya
 - d) Analogiya
4. Topikadanın tərəfləri hansılardır?
 - a) Hücümçü, rədd edən
 - b) Soruşan, cavablandırın
 - c) Deyən, qoruyan
 - d) Müdafiəçi, isbatlayan

Xülasə

1. Dini, ictimai və s. inancı olan və ictimai həyatda istər-istəməz mübahisə ilə qarşılıqlı olan hər bir insan üçün topikanı öyrənmək lazımdır.
2. Topika elə bir fəndir ki, insan qarşı tərəfin qəbul etdiyi təsdiqlənən və təqlidi hökmlərdən istifadə etməklə müəyyən məsələni isbat, yaxud rədd edə bilər.
3. Sübut və topikanın fərqi: sübutun müqəddimələri yəqini, topikanınki isə müsəlləm və məqbulidir, topika həmişə iki nəfər arasında olur, sübut yalnız deduksiyadır, amma topika isə induksiya və analogiya da ola bilər.
4. Hər bir bəhs zamanı topikanın iki, soruşan və cavablandırın tərəfi var.

Suallar

1. Topikanı tərif edin.

2. Sübutla topikanı müqayisə edin.
3. Topikanın müqəddimələri hansı hökmlərdir?
4. Topikanın ədəb qaydalarından bir neçəsini deyın.

19-CU DƏRS
RİTORİKA (NİTQ) VƏ ŞEİR

Bu dərsdə isə ritorika ilə şeir haqqında danışacaq, onların məntiqdəki yeri ilə tanış olacağıq. Bir-birləri ilə fərqi baxacağıq. Hər birinin faydası və hansı ünsürlər vasitəsilə daha təsirli olduğundan bəhs açacağıq.

Ritorikaya ehtiyac

Fəlsəfə və əqli elmlərdə ritorikadan (natiqlik) və şeirdən az istifadə olunur. Amma sübut, topika və sofistika fəlsəfə və riyaziyyat kimi əqli elmlər üçündür. Buna görə də bəzi məntiqçilər bu iki fənnin məntiqin əhatəsindən xaric olduğunu deyir və o qədər də onlar haqqında bəhs etməmişlər. Bu gün, bu iki fənn haqqında nəinki çoxlu kitablar yazılıb, hətta onlar xüsusi bir elm kimi formalaşılıb.

Cəmiyyətdə təsirli və öz ictimai hədəflərində müvəffəq olmaq istəyən şəxs camaatın iradəsini özünə bağlamalı, onların razılığını öz istədiyi məsələyə cəlb etməlidir. İnsanları nəzərimizdə olan məsələyə qane etmək üçün sübut və topikadan istifadə etmək hər zaman səmərəli olmur. Çünki insanların əksəriyyəti hisslərə və zahirə bağlıdır. Buna görə də onları bir şeyə qane etmək üçün ən gözəl yol ritorikadır. Qeyd olunanlara əsasən, siyasi rəhbərlər və natiqlər üçün ritorikanın qaydalarını bilmək zəruridir.

Ritorikanın tərifi

Ritorika elə bir fəndir ki, onun nəticəsi insanları yalnızca qane edir. Qətilik və yəqin vermir. Buna görə, ritorika yalnızca şifahi sözə aid deyil. Əksinə, hər bir yazılı və şifahi qaneedici əsərə aid olur.

Ritorikanın hissələri

1. *Əsas sütun*: sütun dedikdə məqsəd ritorikada müqəddimə kimi çıxış edən hökmlər nəzərdə tutulur və qane edən nəticə verir. Bu hökmlər adətən zənni, təqlidi və məşhur hökmlərdən ibarət olur. Ritorikada qarşı tərəfi qane etmək üçün istifadə olunan digər hökmlərdən (məsələn yəqini, mütəvatir) istifadə etmək də məntiqi cəhətdən düzgün hesab olunur.
2. *İkinci dərəcəli*: topikanın əsas sütunundan başqa məsələni qəbul olunmasında təsirli olan və qane olmağa kömək edən sözlər, feillər, hərəkətlər.

Ritorikanın qaydaları

Natiq öz hədəfində (dinləyicini qane etmək) o zaman müvəffəq olacaq ki, aşağıdakılara diqqət etsin və bu sahədə öz bacarığını daha da artırsın:

- Öz nitqinin mövzusunı dinləyicilərə uyğun seçsin və məsələni onların halına uyğun bəyan etsin.
- Dil qayda-qanunlarını düzgün bilsin, cazibəli, məcazi, kinayı, ikimənalı sözlərdən gözəl şəkildə istifadə etsin.
- Ritorikanın, yaxud nitqin iki əsas sütununu, yəni “müddəa” və “dəlil”i bir-birindən gözəl şəkildə fərqləndirsin və bəyan etsin. Bunun üçün giriş, müqəddimə, müqəddimə sonrakı mərhələ və nəticə kimi mərhələləri keçməlidir.
- Şeirlər, hekayələr və məsəllər haqqında geniş məlumatı olsun və onlardan yerində istifadə etsin.
- Öz dinləyicilərinin siyasi, mədəni, mənəvi xüsusiyyətlərini gözəl şəkildə bilsin və onlardan öz hədəfi üçün, yəni qane etmək üçün istifadə etsin.
- Natiq gərək nitqin mövzusunun ümumi qanunlarını bilsin və özəl ümumi məlumatlara malik olsun.

Ritorikanın forması

Ritorikada adətən deduksiya və analogiyadan istifadə olunur, bəzən də induksiya yararlı olur. Nitqdə işlənən əqli-nəticə yaxud dəlilin formaca bütün şərtlərinin ödənməsi lazım deyil. Əksinə zahirdə belə görünsə, yaxud nəticəli olduğu güman olunsada kifayətdir.

Topika ilə müqayisəsi

1. Ritorikanın istifadə dairəsi topika qədər geniş olsa da, xüsusi bir sahə ilə məhdudlaşmasada, amma məqsədi yəqinə çatmaq olan məsələlər (topikanın əksinə olaraq) ritorikanın mövzusu deyil.
2. Ritorikanın hədəfi topika kimi qələbə çalmaq olsa da, amma onun son məqsədi qane etməkdir, amma topikada bu zəruri deyildi.
3. Məşhur hökmlər həm ritorikada, həm də topikada işlənsə də, amma ritorikada “zahiri məşhur” hökmlərdən də istifadə olunur.

Test

1. Ritorikanın hədəfi ...
 - a) qələbə çalmaqdır
 - b) qane etməklə bərabər qələbə çalmaq
 - c) qəti təsdiq yaratmaqdır
 - d) mənəvi hal yaratmaqdır
2. Aşağıdakı dəlillərdən hansında zahiri məşhur hökmlərdən istifadə etmək olar?
 - a) Topika
 - b) Ritorika
 - c) Sübut
 - d) Deduksiya

\ Zahiri məşhur hökmlər ilkin nəzərdə məşhur olub, amma məşhurluqları nəzər salıb onlar haqqında düşündükdən sonra aradan gedir, məsələn: “Öz qardaşına kömək elə, istər zalım olsun, istər məzlum”. Bu hökm, “zalıma, qardaşın belə olsa kömək etmə”, - həqiqi məşhur hökm müqabilindədir.

3. Təqlidi və mütəvatir hökmlərdən hansı fənnlərdə istifadə olunur?
 - a) Topika, ritorika
 - b) Ritorika, sübut
 - c) Ritorika, topika
 - d) Sübut, ritorika
4. Müqəddimələri təqlidi və zənni hökmlər olan deduksiya nədir?
 - a) Ritorika
 - b) Sübut
 - c) Topika
 - d) Sofistika
5. Qane etmədə müvəffəq olmanı hansı fənn öyrənir?
 - a) Sübut
 - b) Topika
 - c) Ritorika
 - d) Sofistika
6. Ritorikada formasına görə adətən hansı əqli-nəticədən istifadə olunur?
 - a) Deduksiya və analogiya
 - b) Deduksiya və induksiya
 - c) İnduksiya və analogiya
 - d) Təcrübə və analogiya
7. Məqsədi yəqinə çatmaq olan məsələlər hansı fənlərə aid deyil?
 - a) Ritorika
 - b) Topika
 - c) Sübut
 - d) Sofistika
8. Hansı hökmdən ritorikada istifadə olunur və hansı növ hökmlərdir?
 - a) İşarə oluna bilməyən şey mövcud deyil – vəhmi
 - b) Həsəd qəlblərdə yer almaz – təqlidi
 - c) Ədalət gözəl, zülm pisdır – məşhur
 - d) Hər varlığın tərəfləri var – təsdiqlənən

Şeir

Aristotel deyir ki, şeir təxəyyüli, xəyali bir "söz"dür. Əruz ustaları isə deyir ki, şeir qafiyəli, qayda-qanuna malik "söz"dür. Bəzi müasir ədib və şairlər isə şeirin tərifində deyir: "Şeir təxəyyüli və müəyyən ahəngə malik sözdür". Bu tərifə əsasən, "sərbəst" şeir də həmçinin klassik və əruz vəzni kimi, şeir sayılır.

Buna əsasən, Aristotelin dediyi mənada şeir ilə əruz vəzni və yeni mənada şeir arasındakı nisbət çarpazlaşandır. Çünki Aristotela görə məntiqi cəhətdən həmçinin xəyali nəsrələr də şeir sayılır. Hətta nəzmə çəkilmiş tarix, fəlsəfə, məntiqin özü belə qafiyə, ahəng, misra cəhətindən əruz ustaları nəzərincə şeir hesab olunur. Sərbəst şeir də qafiyə və əruz vəzni olmasa da ruha və xəyala təsirinə görə şeirdir.

Belə nəzərə çarpır ki, ən gözəl və ən kamil şeir vəznli, qafiyəli, ahəngli sözlər toplumundan ibarət olan elə bir sözdür ki, xəyala təsir edir. Çünki bu tərif həm "söz" ünsürünə, həm "məna" ünsürünə tam şəkildə şamil olur.

Diqqət olunası nöqtə bundan ibarətdir ki, şeir əqli-nəticə olaraq işləndikdə, gərək onun formasına da malik olsun. Məsələn, "Sübh çağı sənin gülüşünün əksidir, sənin gülüşünün əksi həyata davamdır, elə isə sübh həyata davamdır".

Bu deyilənlərdən belə məlum olur ki, şeir sənətinin müqəddimələri "təxəyyüli" hökmlərdir.

Şeirin məntiqdə dəyəri

Şeir elə bir həqiqətdir ki, müxtəlif cəhətlərinə görə müxtəlif elmlərdə araşdırıla bilər. Şeir vəznli, qafiyəli və ahəngli biz söz olduğu baxımdan ədəbi elmlərdən sayılır. Amma "söz"dən daha yüksək nəzərlə şeir elə bir həqiqətdir ki, mənadan qaynaqlanır və ruh kimi bədənə salınmışdır. Şeirin bu cəhəti məntiqi-fəlsəfi təhlilə ehtiyaclıdır. Məntiqçilər şeirin mənasının quruluşunu təhlil edir və təfəkkür sahibi insana öyrədir ki, əqli-nəticə zamanı şeiri heç vaxt təsdiqə çatmaq amili kimi seçməsin. Çünki şeir əqli-nəticəsi təsdiq vermir.

Şeirin faydaları

Şeir in insanların ruhundakı dərin təsirinə görə, fərdi və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində təsiri və faydası ola bilər. Onlardan bəzilər bunlardan ibarətdir:

- Əsgərlərin döyüş ruhiyyəsini qaldırmaq,
- Camaatın dini, əqidəvi və siyasi sahələrdə hisslərini təhrik etmək,
- Mədh-məzəmmət, tərif-təhqir üçün,
- Ruhda şənlik və qəm-qüssə yaratmaq,
- Pis işlərdən çəkəndirmə, gözəl əməllərə sövq etmək.

Test

1. "Şərab qan kimi mürdardır", - hökmü hansı növdür və hansı fəndə istifadə olunur?
 - a) Zənni, sofistika
 - b) Vəhmi, sofistika
 - c) Təsdiqlənən, topika
 - d) Təxəyyüli, şeir
2. Məqsəd dinləyicidə rəğbət, yaxud nifrət yaratmaq olan hökmlər nə adlanır?
 - a) İlkin prinsiplər
 - b) Təcrübi
 - c) Təxəyyüli
 - d) Hissi
3. Şeir fənninin müqəddimələri hansı hökmlərdir?
 - a) Təxəyyüli
 - b) Fitri
 - c) Hissi
 - d) Əqli
4. Aşağıdakılardan hansı məntiqi tərifə əsasən şeir hesab olunmur?
 - a) Mövlananın "Məsnəvi"si
 - b) Sədinin "Bostan"ı
 - c) Nəzmə çəkilmiş ərəb qrammatikası- "Əlfiyyə"

- d) Şəms Təbrizinin divanı
5. Əruz elmindəki şeir ilə məntiqdəki şeir arasındakı nisbət nədir?
- a) Tam çarpazlaşan
b) Çarpazlaşmayan
c) Tabeli
d) Çarpazlaşan

Xülasə

1. Ritorika (nitq) elə bir fənnidir ki, onun nəticəsi yalnız qaneedicidir və insanda həqiqi yəqin yaratmır.
2. Ritorikanın iki ünsürü var: əsas və ikinci dərəcəli sütun. Əsas sütun adətən təqlidi, zənni və məşhur hökmlərdən ibarət olur. İkinci dərəcəli sütun isə ritorikanın əsas mahiyyətindən kənar olub dinləyicilərin qane olmasında təsirlidir.
3. Ritorikada formasına görə daha çox deduksiya və analogiyadan istifadə olunur, bəzən də induksiya. Bu əqli-nəticələrin lazım olan bütün formal şərtlərinin ritorikada olmazı zəruri deyil.
4. Ritorika və topika arasındakı fərqlər: yəqini məsələlər topikanın əksinə olaraq ritorikanın mövzusunda kənardır, ritorikanın hədəfi qane etməklə bərabər qələbədir, amma topikanın məqsədi isə yalnızca qələbədir, ritorikada zahiri məşhur hökmlərdən istifadə etmək olar, amma topikada yox.
5. Şeir Aristotelin dediyi mənada təxəyyüli hökmlərdən təşkil olunmuş sözdür və ruhun müsbət və mənfi təsirlənməsinə səbəb olur, istər vəznli və qafiyəli olsun istər olmasın.
6. Aristotelin dediyi mənada olan şeir ilə ədəbiyyatdakı şeir arasındakı nisbət çarpazlaşandır.
7. Şeir fənnində məntiqçi deyir ki, dəlil zamanı şeirdən istifadə olunmamalıdır.
8. Şeirin insan ruhunda dərin təsirinin səbəbi onun xəyali şeylərdən ləzzət almasıdır.

Suallar

1. Ritorikanı tərif edin.
2. Onun əsas hissələrini izah edin.
3. Ritorika ilə topikanı müqayisə edə bilərsinizmi?
4. Ritorikada istifadə olunan hökmlər?
5. Şeirə tərif verin.
6. Şeirinin faydaları?
7. Məntiqçinin şeiri müzakirə etməkdə məqsədi nədir?

